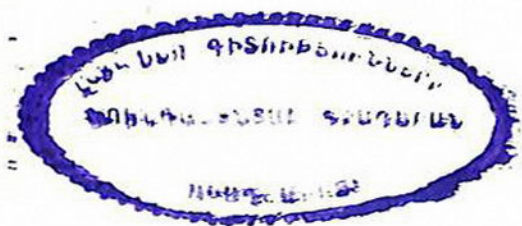

ՀԱՅԿԱՅԻՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ԳԵՂԱՐՈՒԹՅԱՆ ԴՆԵՔԻ ՄԵՐՈՒՆԵՐԸ

ՓԼԱՆԵՏԱԿԱՆ
ՍՈՒՅՈՒՆ

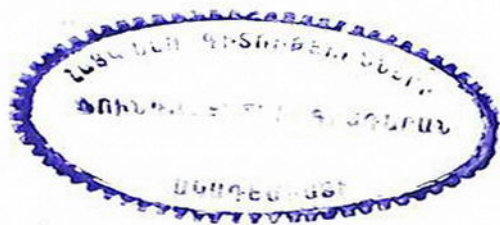

ՌՈՒԲԵՆ ԶԱՐՅԱՆ

A 12076
T

Վ. Ա. Հ. Ր. Ա. Մ.
Փ. Ա. Փ. Ա. Զ. Յ. Ա. Ն.

«ՀԱՅԱՍՏԱՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1972

Գրքով կու՞մ ամփոփված են հեղինակի հուշերը հայ մեծագույն ողբերգակ և նշանավոր գրող Վահրամ Փափագյանի մասին, որոնք պատկերում են նրան մտերմիկ միջավայրում:

8—1—4

Рубен Варосович Зарьян

ՎԱԳՐԱՄ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

(На армянском языке)
Издательство «Айастан»
Ереван, 1972 г.

1925 թվական: Թիֆլիս: Թատրոնով տար-
ված պատանի էի, որ ստաջին անգամ Փափագ-
յանին տեսա բեմում. Օթելլոյի դերն էր կատա-
րում: Այդ տարի Աբելյանն էլ եկավ: Նա էլ Օթել-
լո խաղաց: Աբելյանի խաղում կար մի բան, որ
ընկալ սրտիս խորքերը և մնաց մինչև օրս: Ինչ
վերաբերում է Փափագյանին, որ իր արվեստով
գերել էր հանդիսատեսին, ինձ համար բեմի գե-
րագույն մակարդակը եղավ, ու եթե մի երկու տա-
րի անց դիմում տվի և ընդունվեցի «Հայարտան»
դրամատիկական ստուդիան՝ «մեղքը» Փափագ-
յանինն էր:

Փափագյանը մեզ դաս էր տալիս՝ դերասանի
վարպետություն: Տեղեց դա մի ամբողջ տարի:
Չկար մի ներկայացում, այն էլ Փափագյանի մաս-

նակցությամբ, որ բաց թողնեի. Օթելլո, Համլետ, Արքեմին, Ղարա, Դոն-ժուան, Ժորժ, Քին:

Երկու տարի տեղեց իմ հափշտակությունը. թատրոնը թողի, բայց Փափազյանը ինձ համար մնաց Փափազյան: Տեսել եմ նրա բազմաթիվ խաղերը և՛ այն դեպքում, երբ նա «գլուխ է պահել», և՛ այն դեպքում, երբ, թող որ հնաժողով հնչի, աստվածային է եղել...

Իմ բարեկամությունը Փափազյանի հետ սկսվեց հայրենական պատերազմի տարիներին:

1944-ին Երևանում կազմակերպվեց շեքսպիրյան փառատոն: Փափազյանը չկար: Մի օր մեր անվանի դերասաններից մեկին հարցրի, թե ինչո՞ւ Փափազյանը հրավիրված չէր: Եվ այդպես խոսք բացվեց Փափազյանի մասին: Անվանի դերասանը մի արտառոց միտք հայտնեց. բնությունը, — ասաց նա, — Փափազյանին տվել է ամեն ինչ և այնպիսի չափերով, ինչպես ոչ ոքի, բացի մտքից: Նրա խաղերում միտք չկա: Ես վեճի բռնվեցի: Եվ այդ օրը, վեճի տպավորության տակ, մտածեցի գրել Փափազյանի Օթելլոյի մասին ու ցույց տալ, թե նրա միտքը ինչպիսի հազվագյուտ խորք ունի: Փափազյանին նամակ գրեցի, հարցնելով, թե երբ է մտադիր գալ, որ միտք ունեմ անդրադառնալ նրա Օթելլոյին: Ուղարկեցի նրան «Համլետի» մասին գրած իմ հոդվածը: Ստացա ընդարձակ պատասխան:

Ի՞նչ փոթորկալի արկածների միջով ասես, որ չի անցել Փափազյանի կյանքը: Լրջությունը կյանքի անկուրջ հաճույքներին՝ ներդաշնակելու դժվար կենսաձևին տիրացած՝ աշխարհի որ անկյունում ասես, որ չի եղել: Եվ ամենուրեք Փափազյանի անունը շրջապատվել է խոսք ու գրույցով նրա տարածված հոշակից, դասական գեղեցկությունից, նրա շուրջը հյուսված բազում առասպելներից: Երիտասարդությունը շտապել է ծանոթանալ, նրա ինքնագիր մակագրությունը խնդրել գրքի կամ լուսանկարի վրա, կարծես այնքան շոպյությունը նրան բաժին ընկած անմահությունից մաս «մուրալով»: Արկածախնդիր կյանքի բոլոր վտանգներից նա անցել է անվտանգ. սեր տվել, սեր ստել, սեր առել՝ անսեր թողել: Այսպես նա հասել է իր փառքի կատարների՝ վայելելով կյանքը, ինչպես մի ճշմարիտ արվեստագետ...

Ահա այդ նույն Փափազյանը ինքնահոժար մնաց պաշարված Լենինգրադում: Նա կարող էր ավելի շուտ գալ: Բայց նա չլքեց պաշարված քաղաքը պատերազմի նույնիսկ ամենաահեղ օրերին, թեև շատ ուրիշ հոշակավոր դեմքերի հետ՝ նրան ևս առաջարկեցին մեկնել: Թշնամու գնդակների տարափի տակ շրջում էր գործամահից գործամաս, գրուցում ռազմիկների հետ, նըրանց համար ոգի և արիություն բերող խոսքեր գտնում Ծեքապիրից և իր սրտից:

Փափագյանը մեզ մոտ եկավ պատերազմից հետո միայն:

Նստած եմ Փափագյանի դիմաց: Զրուցում ենք:

Սա նույն Փափագյանը չէ, որին մենք տեսել ենք տարիներ առաջ: Պատերազմը դրել է իր կնիքը. սիրելի վայրերի ավերում, հոշակավոր կոթողների կործանում, ոմբակոծության ան, նույնիսկ հարազատի կորուստ... Փոխվել է նա: Առաջ էլ խելոք էր նրա հայացքը, բայց միշտ էլ մի անհոգ, ավելի շուտ՝ չարամանի գվարթությանը քողարկված: Այժմ անհոգությունը տեղի է տվել մի փոքր կարծես հոգնած արտահայտության՝ մտքի և հոգու այն չտեսնված լարումից, որ նա ապրել էր այդ տարիներին:

1945-ին Փափագյանը անցել էր Բաքու, մշտադիր էր գնալ Թբիլիսի, իսկ այժմ եկել էր Երեվան: Բաքվից հեռագիր էր ուղարկել և խնդրել թատրոնի ղեկավարության համաձայնությունը՝ հանդես գալու մի քանի ներկայացումով: Մերժել էին: Եվ Փափագյանը Երևան եկավ որպես կոնցերտանտ: Հայֆիլհարմոնիայի Փոքր դահլիճում հանդես եկավ. Օթելլոյից, Մակբեթից, Համլետից, Լիրից մենախոսություններ էր կարդում, ինչպես

6

նակ բանաստեղծություններ Պեշիկթաշլանից ու Տերյանից:

Լավ հիշում եմ. հագին սև ֆրակ կար: Ծառ էր միհարել: Դեմքը գունատ էր, հալացքը թախծով լի և գլուխն էլ մի թեթև օրորվում էր:

Կատարում էր, իհարկե, լավ, բայց դա մեր իմացած Փափագյանը չէր: Անտրամադիր էր, և այնպիսի տպավորություն էր ստացվում, թե պարտք է կատարում:

Առաջին համերգի ընդմիջմանը շտապեցի իր մոտ: Այնտեղ էր և Հրաչյա Ներսիսյանը, որը, ի տարբերություն մեր մյուս աչքի ընկնող դերասանների փայլուն բացակայության, շտապել էր ներկա լինել:

Տեսնելով, որ կողմնակի մարդ չկա մեր կողքին, Հրաչյան, որ Փափագյանին համարում էր իր ուսուցիչը, հաղթահարելով անհարմարության զգացումը՝ ասաց.

— Էս ի՞նչ ես անում, վարպե՛տ, մի քեզ ցույց տուր, ինչպես առաջ: Ինչի՞ ես թողնում, որ ժողովուրդը տխրի, ու դահլիճում ցուրտ լինի:

Փափագյանը ժպտաց: Եվ այդ ժպտի մեջ կար մի այնպիսի դառնություն, որ ես երբեք չէի տեսել նրա դեմքին ոչ միայն այդ պահին, այլև դրանից հետո: Սկեռեց հալացքը ընկերոջ աչքերին և մի այնպիսի շեշտված, ազդու արտահայտությամբ, որ սա իրեն վատ զգաց, մտածելով, թե երևի Վշտացրեց նրան:

Փափագլանը ձեռքը դրեց Հրաչյայի ուսին:

— Ո՞րտեղ ես գտած, երրորդ կարգո՞ւմ:
Ծառ լավ: Քեզ համար մի կտոր կկարդամ, մի-
այն մի կտոր: Ավելին չպահանջես, այսօր չեմ
կարող, ուժիցս վեր է: Այդ էլ կկարդամ քեզ հա-
մար, հասկանո՞ւմ ես, միայն քեզ համար, որ
տեսնես, թե Վահրամի ինչի է ընդունակ, այն
Վահրամը, որի առաջ, սրիկանե՛ր, պինդ փակել
եք թատրոնի դռները:

Հրաչյան վիրավորվեց: Եվ իրավունք ուներ:
Իսկ Փափագլանն էլ այդ ասելիս, իհարկե, նկա-
տի չունեի նրան, բայց առիթ էր որոնում հոգու
դառնությունն արտահայտելու:

— Գիտեմ, գիտեմ, սիրելի՛ս:

Ու պինդ գրկեց Հրաչյային, սեղմեց կրծքին,
համբուրեց և դարձավ հեռվում կանգնած մի
մարդու ու կարգադրեց երրորդ զանգը տալ:

Մտանք դահլիճ: Հրաչյայի կողքին ազատ
աթոռ կար. նստեցի նրա մոտ: Բեմ եկավ Փա-
փագլանը և սկսեց կարդալ այնպես, ինչպես ա-
ռաջին բաժնում: Հրաչյան շուտ եկավ իմ կողմը,
նայեց ինձ զարմացած, ուներ վեր քարձրացնե-
լով: Փափագլանը, որ այդ ժամանակ Լիրից մի
հատված էր կարդում, որսաց ընկերոջ այդ հա-
յացքը և ժպտաց: Այս անգամ նրա ժպտի մեջ
չարանճի գոհունակություն կար, ասես ուրախ
էր, որ բարեկամին ջղայնացնում է:

Համերգը մոտենում է վախճանին: Իսկ Փափազյանը շարունակում է նույն ձևով: Հրաշյան նստած է ճնշված: Հայտարարվեց վերջին համարը՝ մենախոսություն Մակբեթից: Նա կարդաց այն կտորը, երբ Մակբեթը...

Երկու խոսք էլ չէր ասել, որ ամբողջ դահլիճը լարվեց: Մարդիկ շունչները պահած հետևում էին Փափազյանին: Նկարագրել հաճճն չեմ առնի: Բայց չեմ կարող նրա կատարումից մի պահ չարձանագրել. դեմքի մի այտը՝ աջը, կանգ առավ, քարացավ, իսկ մյուսը ջղալին ցնցում էր սպրում, մկանները դողում էին, իսկ աչքը ասես ծովել էր, կարծես ջանք էր թափում խոռոչից դուրս գալու: Սահմոկեցուցիչ մի պատկեր էր դա: Նայում էիր ու սարսափում: Տանջահար մի ոճրագործ էր մեր աչքի առաջ: Երկու մարդ կընկում էին նրա մեջ: Ոճրագործը հաղթեց: Եվ երբ նա բարձրացրեց աջ ձեռը՝ երեսկայական դաշույնը բռնած՝ մարդիկ տեսան այդ դաշույնը: Այո՛, տեսան: Ու թեև լավ գիտեի, որ նրա ձեռին ոչինչ չկար, ոչ ոք ինձ չի կարող համոզել, թե նրա ձեռին այդ պահին, լույսի տակ շողացող դաշույն չկար:

Երբ մենախոսությունն ավարտվեց, դահլիճը թնդաց որոտալի ծափերից, իսկ ինքը, լուռ ու գունատ, գլխահակ կանգնել էր իրենով հիացած հասարակության առջև:

Երբ տուն էինք գալիս, Հրաշյան լուռ էր: Երե-

վում էր, որ տեսածի տպավորության տակ էր: Եվ հանկարծ կցկտուր ասաց.

— Հրաշք էր: Ձեմ հավատում, թե մի ուրիշ դերասան էլ դրան ընդունակ լինի:

Կարճ լուռությունից հետո.

— Եթե աչքովս չտեսնեի, ուրիշները պատմեին՝ չէի հավատա:

Փափագյանը մի օր ասում էր, թե ինչ կցանկանար խաղալ: Հիշեց Սիրանո դը Բերժըրակը, Էդիպը, Թիմոն Աթենացին:

— Իմ ամենամեծ երազը մնում է Թիմոն Աթենացին: Ասում են Ադամյանը շատ է մտածել խաղալու մասին: Դա իմ վաղուցվա երազն է: Ինձ հետ և իմ մեջ մեծանում, հասունանում է այդ պահանջը:

Հարցրի՝ իսկ Արքա Լի՛ր:

— Արքա Լի՛ր, դա արդեն պատրաստ կերպար է, Լենինգրադում խաղացել են, մնում է աշխատել հայերեն տեքստի վրա:

Հարցրի, թե ինչպես ընդունվեց Լենինգրադում նրա Լիրը:

Փափագյանը մայեց իմ կողմը, ժպտաց և խուսափելով հարցի պատասխանը տալուց՝ ասաց.

— Ես Լիրի կերպարի շուրջը շատ էի խորհել, տարիներ անընդհատ զբաղվել, բայց գտածս ըմբռնումը կենդանությունն առավ միայն վերջին ժամանակները: Ես մի սղջիկ ունեմ, որին անչափ սիրում եմ: Թատրոնին է նվիրել իրեն և կարծես ոչ-անհույս: Աղջիկս աննկատելի մեծացավ, բայց ես կորցրի նրան պատերազմի ժամանակ: Ես այդ զգացի ստանձնապես կնոջս մահից հետո, ինչպես երևում է՝ նա էր մեզ իրար բերողն ու կապողը: Մեծացավ, ինքնուրույն սկսեց մըտածել: Մի տեսակ իր բախտին հանձնվեց: Կյանքի հանգամանքները դասավորվեցին այնպես, որ ես նրան ղեկավարել չկարողացա, հայրական իրավունքներս կորսն ու ես զգացի, որ սղջիկս ձեռիցս գնում է: Ու ես, մի տեսակ շոշափեցի Լիրին, զգացի նրա հոգեբանությունը: Աղջկաս կապակցությամբ ունեցած ապրումներս օգնեցին կծիկի միջից գտնելու այն թելը, որը քաշելով՝ կարելի էր զգալ, հասկանալ Լիրին:

Մի անգամ էլ անդրադարձավ «Սիրանո դը Բերժըրակ» խաղալու մտքին:

«Սիրանոն» զգույշ պետք է խաղալ, Ռոստանը խոր հեղինակ չէ, բայց փալ ունի, սրամտություն, կենսախնդրություն: Ծառ կուզեի Սիրանո խաղալ: Սիրանոյի թարգմանությունն ունեմ, որ

կատարել եմ վաղուց և խաղացել: Հիմա կշտկեմ,
նորից աչքի կանցկացնեմ:

Վերջապես, Փափագյանին իրավունք տրվեց
Սունդուկյանի անվան թատրոնում հանդես գա-
լու: Չորս ներկայացում էր տալու. երկու անգամ
Օթելլո, մույնքան էլ Համլետ:

Առաջին ներկայացումը նշանակված էր
1946-ի հունվարի 19-ին:

Ժողովուրդն անհամբեր էր տեսնելու նրա խա-
ղը: Բոլորն անխտիր, և՛ նրանք, որ մի ժամանակ
տեսել էին, և՛ նրանք, որ առաջին անգամն էին
տեսնելու: Թատրոն էին շտապում ամենքը: Ուլքեր
տեսել էին՝ ճշմարիտ արվեստի գերագույն հա-
ճույքը մի անգամ էլ զգալու, իսկ ուլքեր չէին
տեսել՝ լսածով գայթակղված, սրտատրոսի ըս-
պասում էին վարագույրի բարձրանալուն՝ հագ-
վագլուտ խաղ տեսնելու նախահաճույքն ապրե-
լով: Դժվար է մույնիսկ որոշել, թե ով էր ավելի
անհամբեր, մա՛, որ տեսել էր, այն էլ մի քանի
անգամ, թե մա, որ առաջին անգամ էր դիտելու:

Վերջապես՝ վարագույրը բացվեց: Ներս եմ
մտնում Յագոն և Ռոդրիգոն: Մի փոքր իրար հետ
զրուցելուց հետո, աղմուկով ձայն եմ տալիս Բրա-
բանցիոյին. կեսգիշերին արթնացնելով ծերու-
նուն, հայտնում եմ նրա աղջկա՝ Դեզդեմոնայի

փախուստը և ամուսնությունը Օթելլոյի հետ: Պատկերը վերջացավ, կանաչ թավիշէ վարագույրներն իրար եկան: Մի փոքր հետո, վարագույրի մեջտեղի ծալքը ետ գնաց, երևաց Յագոն, ճանապարհ տալով Օթելլո-Փափագյանին:

Ահա և վերջապէս Օթելլո-Փափագյանը քեմի վրա իր բոլոր շքեղությամբ՝ փառահեղ գլուխը լայն ուներին, կանգնած հաստատ ու հպարտ:

Թատրոնը դրդում է ծափերի որոտից: Ծաղկեփնջեր են քեմ թռչում: Փափագյանը բռնում է ծաղկեփնջերից մեկը, գոտկատեղից հանում կեռ դաշույնը, մի վարժ հարվածով կիսում ու ետ նետում դեպի հասարակությունը: Յրիվ եկած ծաղիկները դահլիճով մեկ շաղ եկած՝ ընկնում են այս ու այն կողմ: Եվ այս ամենը այնպէս հանգիստ, այնքան գեղեցիկ ու ճոխ, որ կարծես դերի մի մասը լինէր: Ծիշտ է, ծափերի մի նոր թնդումն է բարձրանում, բայց և արտիստի մի շարժումը բավական է, որ թատերասրահը նորից ենթարկվի իրեն և այնուհետև մինչև ներկայացման վերջը, բոլորին պահի իր գորեղ հմայքի տակ:

Իմ այն հարցին, թե պատերազմը դեր խաղացե՞լ է, արդյոք, իր անձնավորած կերպարների ըմբռնման մեջ:

— Արտիստը կյանքից է, հետևաբար, այն-

պիսի խոշոր իրադարձությունը, ինչպես պատերազմն է, չէր կարող աննշմար անցնել, միայն թե երևի շատ դժվար է ասել, թե ինչի՞ ազդեցության տակ ի՞նչը ինչպես եղավ։ Այդ ազդեցությունները կուտակումներ են, հոգեկան կուտակումներ, որոնք քո գիտակցության, թերևս, սովելի ճիշտ լինի ասել, ենթագիտակցության մեջ շերտ առ շերտ հավաքում և մի օր հանկարծ ըզզալ են տալիս իրենց այնպես, որ դու ինքդ էլ կդժվարանաս ասել, թե սա այսպես եղավ, որովհետև կշանքում այսինչ ժամանակ վկա եմ եղել այս քանին։

Լոնգ։

— Կարող եմ ասել միայն, որ ոչ մի տպավորություն զուր չի անցնում՝ մի տեղ, որևէ կերպ արտահայտվում է։

Մի փոքր հետո.

— Ինչ վերաբերում է պատերազմին, ապա իմ ամենամեծ զգացումը, որը և, անշուշտ, դեր է խաղացել, մարդու կորուստն է։ Մարդկանց կորուստը յուրաքանչյուր ասածո օր, այն էլ այդպիսի չափերով, բարձրացրեց իմ աչքում մարդու արժեքը։

Կանգ առավ։

— Պատմեմ ձեզ մի դեպք. իմ խմբով գնում եմ Կրոնշտադտ՝ զորամասում ներկայացում տալու։ Ես ու երեք դերասանուհի նստեցինք մարդատար մեքենա, իսկ դերասանները, — ի՞նչ լավ

տղաներ էին, եթե միայն տեսած լինեիր
դրանց,— բեռնատար մեքենան բարձրացան և
տեղափոխվեցին դեկորների արանքում: Ծանա-
պարհը ստուած Նևայի վրայով էր: Մեր մեքե-
նան շուտ հասավ տեղ: Անցավ բավական ժա-
մանակ, իսկ բեռնատարը չկա ու չկա: Մի ժամ
էլ անցավ: Մեքենավարը թե՛ «Գնամ, տեսնեմ
ինչ են եղել»: Մի վատ զգացում մեջս խոսեց ու
ես էլ միացա: Մի երեք թե չորս կիլոմետր գնա-
ցինք և ի՛նչ տեսնեմք՝ սառույցը ճեղքվել է, մե-
քենան սուզվել է գետը, բոլորին տանելով իր
հետ: Կարո՞ղ է մի աշխարհի դեպք ինչ-որ բան
չփոխել մարդու ներսում, բայց ե՛րբ և ի՛նչ՝ դժ-
վար է ասել:

Խնդրեցի, որ պատմի աշխարհահռչակ ողբեր-
գակ Այրա Օլրիշի դաշույնի մասին, որ այժմ իր
մոտ է:

— Երևի գիտեք, որ Օլրիշը թաղված է Կա-
լուգայում: Օլրիշի մահից հետո տանտիրուհին,
կարծեմ Ֆյոկլա Անտոնովնա, նրա դաշույնն ու-
րիշ իրերի հետ ծախում է Իվանով-Կազեմկոն:
սա գործ է ածում Օթելլո խաղալիս, բայց մի օր
էլ թղթախաղի մեջ տարվում է Մամոնտ-Դալս-
կոն: Երկար ժամանակ մնում է նրա մոտ, մինչև
որ սա էլ իր հերթին, դարձյալ թղթախաղի մեջ,

տարվում է Ադելհեյմին: Մի յոթ-ութ տարի առաջ, ռուսական քաղաքներից մեկում, տարբեր թատրոններում ես և Ադելհեյմը պետք է հանդես գայինք միևնույն դերում: Թե՛ նրա, թե՛ իմ բոլոր տոմսերը սպառված էին: Ներկայացումից մի փոքր առաջ Ադելհեյմից մամակ ստացա, որով հայտնում էր, թե ծեր է ու հիվանդ և խնդրում է իր տեղը խաղալ: Ես նրա խնդիրքը չմերժեցի: Եվ ի պատասխան՝ մա Օլրիշի այս դաշույնը մվիրեց ինձ:

Պատմեց այս բոլորը, հետո շատ հասարակ ավելացրեց.

— Դաշույնի վրա գրված է Օլրիշի անունը. եթե տեսնեք Օլրիշի լուսանկարն Օթելլոյի դերում՝ այդ դաշույնն է վրան:

Սուրճին փոխարինեց ծխախոտը: Փափագյա-նը գրպանից հանեց մի արծաթյա պորտսիգար, որի կենտրոնում առյուծ էր նկարած արևի և նրա ճառագայթների ֆոնին: Իսկ նկարի շուրջը ինչոր բան էր գրված:

Տեսնելով իմ հետաքրքրությունը, Փափագյանն ասաց.

— Ստացել եմ Իրան եղած ժամանակս, գընացել էի, ինչպես երևի գիտեք, կազմակերպե-

12076
 12076
 12076

լու նրանց ազգային թատրոնը: Իրանում գոյու-
 թյուն ունի մեր կարմիր խաչի նման ընկերու-
 թյուն՝ Ծիր-խորշիկ: Խնդրեցին, որ ելույթ ունե-
 նամ իրենց ակումբում: Խոստացա, բայց հետո
 նույն օրը կնոջիցս հեռագիր ստացա, որ մայրս
 ծանր հիվանդ է: Այնպես կոտորվեցի, որ հրա-
 ժարվեցի գնալ: Այդ երեկո ինձ մոտ եկան ըն-
 կերության ղեկավարները և ասացին, թե իմ հրա-
 ժարականը պատիվ է քերում ինձ՝ որպես ծնո-
 դասեր որդու: Եվ ինձ պարգևեցին այս պորտափ-
 գարը, որի վրա մակագրված է՝ «Հիշատակ Իրա-
 նի մայրերից, որոնք թող քեզ հարազատ մայր
 լինեն»:

Աննկատելի, չեմ հիշում, թե ինչպես, մեջտեղ
 եկավ Դանթեի «Դժոխքի» ոռոսական շքեղ հրա-
 տարակությունը: Փափագյանը սիրով ձեռքն ա-
 ռավ, թերթեց մի քանի էջ, ապա աջը մնաց բաց-
 ված գրքի վրա, աչքերը փակեց, գլուխը մի փոքր
 ետ գցեց, և իտալերեն հատվածներ կարդաց...
 Հետո հանկարծ կանգ առավ:

— Լեոնիդգրադում բալական հարուստ գրա-
 դարան ունեւ մի շարք լեզուներով, կան հազ-
 վագյուտ գրքեր: Պատերազմի ժամանակ շատ
 թանկագին գրքեր եւ ձեռք քերել. ձյունի վրա
 ընկած շքեղ հրատարակված գրքեր եւ հավաքել,
 տարել տուն: Ծատ ուրիշ հազվագյուտ իրեր էլ
 կան մոտս... Հավաքել եւ տարիների ընթաց-
 քում՝ կնոջս հետ:

Այս խոսքի վրա հանեց ծոցատետրը, որի մեջ չորացած ծաղկի թերթ էր դրված... Կարոտով նայեց...

— Սա իմ ծաղկանոցից է: Պարտեզից զատ մի փոքրիկ ավազան ունեմ, ի՞նչ հավեր ունեմ, ի՞նչ արվորներ... ինչ արի, որ մի հնդկահավ ապրեցնեմ՝ չեղավ, չդիմացավ, մի լավ կով ունեմ... Ինձ հյուր եկեք, դժգոհ չեք մնա...

Մի հավաքույթի ժամանակ Փափագյանին հարց տվին, թե ինչպես է իր դերը պատրաստում:

— Ինչպե՞ս եմ ուսումնասիրում պիեսը և կերպարը: Կարդում եմ մեկ անգամ, խորհում, ապա կարդում նորից՝ ստուգում տպավորություններս, մեծ ուշադրություն դարձնում խաղացվելիք կերպարի վիճակներին ու խոսքերին: Կերպարն ուսումնասիրում եմ և պատկերացնում նրան ամենատարբեր վիճակներով. օրինակ՝ Օթելլոն. ի՞նչ կլինեք Օթելլոյի հետ, եթե նա չհանդիպեր Դեզդեմոնային, ի՞նչ կլինեք, եթե նա ամուսնանար իր ցեղակից կնոջ հետ, ինչո՞ւ նա սիրեց և սիրվեց Դեզդեմոնայից, ի՞նչ կլինեք Օթելլոն, եթե ապրեր մեզ հետ, հագնվեր, դիցուք, ինձ նման: Դրանք բոլորը ճշտում և հղկում եմ կերպարի

մասին ունեցած մտապատկերը, բացում նրա բու-
լոր, ամենափոքր անկյուններն անգամ: Արտիս-
տը պետք է ուսումնասիրի անգամ կենցաղային
ամենափոքր մանրութները: Ես այդպես եմ
վարվել իմ Օթելլոյի հետ: Երբ խաղում եմ Օթել-
լոն կամ որևէ այլ կերպար, ամբողջ ներկայաց-
ման ընթացքում, այդ թվում և ընդմիջումների
ժամանակ, կերպարն իմ մեջ ապրում է, պահում
եմ նրան իր զարգացման վիճակում: Ջգում եմ
նրա աճի պրոցեսը: Մի քանի հազար անգամ
խաղացել եմ Օթելլոն և ամեն անգամ իմ մեջ
ստալվել կամ պակաս ճշտությամբ ծնվել և վախ-
ճանվել է Օթելլոն, քանի որ ներկայացումն սկըս-
վելիս ամեն անգամ հղիանում եմ այդ կերպա-
րով:

Արտիստը պետք է իր մտապատկերում ունե-
ցա խաղացվելիք կերպարի բարձրագույն և կա-
տարելագույն պատկերը, որին պետք է շարու-
նակ ձգտի, բայց չկարողանա հասնել: Եթե նա
կարողացավ հասնել և նույնանալ նրա հետ՝
ստեղծագործությունը դադարում է: Եթե ես հա-
մոզվեմ, որ հասել եմ իմ Օթելլոյին, նշանակում
է Փափագյան չկա, չկա ստեղծագործող, բայց
միշտ, իմ ամբողջ կյանքում, նպատակ եմ դրել
հասնել նրան, ամբողջ կյանքումս ընկել եմ այդ
շանորդու հետևից և չեմ հասել: Երբեմն ինձ թը-
վացել է, թե ահա հասնում եմ, անգամ բռնել եմ
նրա փեշերից, բայց նա հեռացել է, փախել է

հեռու և եղել ավելի բարձր, ավելի կատարյալ, քան իմ անձնավորումն է:

Փափագյանի հանդիպումն էր Երևանի թատերական ինստիտուտի ուսանողության հետ:

— Իմ փոքրիկ բարեկամներս, գիտցեք, որ բնությունը ամենամեծ դպրոցն է մարդու համար: Ձեզ հարկավոր է հաճախ քաղաքից դուրս գալ շրջելու դաշտերում կամ լեռներում: Բնության մեջ ապրել՝ այդ նշանակում է նրբացնել, բարձրացնել ճաշակը, հոգու թափը, ֆիզիկապես թարմանալ: Ափսոս այստեղ չունեք գազանանոց (ձայներ՝ «ունենք, ունենք»), ունե՞ք, շատ լավ: Առյուծը ձեզ օրինակ: Գնացեք գազանանոց. այնտեղ, համոզված եմ, որ կա առյուծ: Եթե այդ առյուծը մոր են բերել՝ ապա մի քանի օրից կտեսնեք, որ խեղճ առյուծը «կատու» է դարձել: Իհարկե, եթե մրան ամսական մի քանի անգամ դուրս չբերեն դաշտ կամ անտառ, բաց չթողնեն ազատության մեջ, որ շրջի, ցատկի, մի հատ էլ եղջերու որսա, էլ ի՞նչ առյուծ է: Օգտվեցեք կյանքից: Այն, ինչ որ չի տա ձեզ ոչ մի ուսուցիչ և ոչ մի ինստիտուտ՝ կտա կյանքը, կյանքի դրսևորոցը: Իսկական արվեստագետը պետք է ուսումնասիրի մարդուն, մրա բնավորությունը, իսկ որքան մարդ կա աշխարհում, այնքան էլ բնավորություն:

Թատերական երիտասարդությանն իր խոսքն ստելիս, շեշտեց.

— Կարդացեք շատ և, գլխավորն է, ճանապարհորդեցեք, գոնե ամառային երկամսյա արձակուրդներին դուրս եկեք քաղաքից: Ձեր վարած նույնաման կյանքը՝ առավոտը վեր կենալ, նույն տեղը նստել, թեյել, նույն փողոցով գնալ թատրոն, հետո նորից տուն, և այսպես շարունակ,— այս միօրինակ ձևով վարած կյանքը առաջ կբերի ձեր ստեղծագործական թափի մակարդում, թմրածություն:

Փափագյանը երիտասարդներին խորհուրդ տվեց.

— Սիրեք ձեր գործը, եթե չեք սիրում՝ թողեք: Միայն սիրով, աշխատասիրությամբ ու նվիրվածությամբ է, որ աշխատանքի արդյունքը՝ սերմը, լավ պտուղ է տալիս:

1944-ին, երբ Երևանում շեքսպիրյան փառատոն էր կազմակերպված՝ Փափագյանը չկար: Հրավիրել էին, թե ոչ՝ չգիտեմ, բայց մեր թատ-

րոնի շեքսպիրյան ամենամեծ ողբերգուն հանդես չեկավ փառատոնում:

Զեկուցողներից մեկը՝ Յու. Յուզովսկին, իր զեկուցման մեջ բարի խոսքով հիշեց Փափագյանին և պատմեց մի դեպք, որ հետագայում, չգիտեմ ինչու, տեղ չգտավ նրա գրքում:

Ահա այդ դեպքը:

Փափագյանը Ռոստովում «Օթելլո» է ներկայացրել տեղի սիրող դերասանների հետ: Ներկայացումից երկու օր առաջ Դեզդեմոնայի դերակատարուհին հիվանդանում է: Ներկայացումը հետաձգվել չէր կարող, որովհետև Փափագյանը մյուս օրը պետք է ճանապարհվեր մի այլ քաղաք, ուր նրա ելույթը արդեն հայտարարված էր:

Ներկայացման մասնակիցներից մեկը, եթե չեմ սխալվում, Կասիոյի դերակատարը, ասում է, թե ինքը մի ծանոթ աղջիկ ունի, որը գանձապահ է վարսավիրանոցում: Կարելի է նրան խնդրել՝ փոխարինելու հիվանդացած դերակատարին: Փափագյանը համաձայնում է, միայն թե ներկայացումը կաշանա: Նույն օրն ևեթ գանձապահ աղջիկը ներկայանում է Կասիոյի ուղեկցությամբ: Սիրուն դնչիկով, երազկոտ աչքերով մի աղջիկ, արտաքինով բավական համապատասխան Բրաբանցիոյի աղջկա դերի համար, բայց որը կշանքում երբեք բեմ չէր բարձրացել: Երկու օր Փափագյանը պարապում է հետը, ու

թեև աղջիկը քիչ թե շատ բավարար խաղի հույս
չէր տալիս, ճարահատյալ որոշում է բեմ հանել:

Ներկայացումն սկսվում է: Առաջին երկու
գործողությունն անցնում են: Դեզդեմոնա կար և
չկար: Կար, որովհետև ինչ-որ մի գեղեցիկ արա-
րած բեմի վրա շրջում էր, չկար, որովհետև նա
ավելին չէր, քան մի բարեխիղճ արտասանող: Ես
մտածում էի, թե ի՞նչ պիտի անի Փափագյանը
երրորդ արարում, մանավանդ թաշկինակի տե-
սարանում: Տեղի ունեցավ հրաշք: Ներքին տագ-
նապալի բռնկումների մեջ Փափագյան-Օթելլոն
մի քանի անգամ այնպես է նայում Դեզդեմոնա-
յին, որ նա երկյուղից կծկվում է, ազդվում մավ-
րի վիճակից ու հաղորդակից լինում բեմական
մթնոլորտին: Եվ կերպարանափոխվում է աղջի-
կը, դառնում անկեղծորեն հուզված մի Դեզդե-
մոնա, որ չի հասկանում, թե ինչ է կատարվում
ամուսնու հետ:

1951-ի փետրվարին էր: Օրը չեմ հիշում: Այդ
օրվա գրառումը չեմ կատարել և մնում է դիմել
հիշողության օգնության:

Այն ժամանակ արվեստի ինստիտուտը դեռ
չէր ստեղծված, կար արվեստի պատմության և
տեսության սեկտոր, որի ղեկավարն էր Մարտի-
րոս Սարյանը:

Փափագյալնը հրավիրված էր Սունդուկյանի թատրոն՝ հյուրախաղերի: Աշխատակիցները ցանկություն էին հայտնել կազմակերպել մի հանդիպում արտիստի հետ: Փափագյալնը չմերժեց ու եկավ:

Հավաքույթը բացեց Մարտիրոս Սերգեևիչը: Հավաքվածների անունից ողջունեցի ես: Նախ՝ մի երկու խոսք ասացի, թե ինչքան ենք սիրում իր արվեստը և հաճախ կարոտի մի խոր զգացում ենք ապրում, որովհետև մեզ հետ չէ, Երեվանում չէ: Եվ լավ ու ճիշտ չի լինի՞, եթե մըշտապես ապրի Երևանում: Հետո ասացի, որ Սունդուկյանի թատրոնում հիմա ներկայացվում է «Դիմակահանդես» ու Երևանի մտավորականությունը շատ մեծ ցանկություն ունի տեսնելու նրան այդ դերում, մանավանդ որ լսել են, թե այդ դերը ժամանակին խաղացել է Թբիլիսիում և այլն, և այլն:

Իմ խոսքից հետո Փափագյալնը հարցրեց, թե հավաքվածներին ի՞նչ հարցեր են հետաքրքրում: Չեմ հիշում, թե ով, բայց ներկաների անունից մեկը խնդրեց պատմել Օթելլոյի մասին:

Եվ նա պատմեց: Բավական երկար ու հետաքրքիր, մանավանդ նրանց համար, ովքեր չէին կարդացել կամ կարդացել ու մոռացել էին արտիստի «По театрам мира» գրքի համապատասխան էջերը: Այդ ամբողջ պատմությունը մագնիտաֆոնային ժապավենի վրա գրի առնվեց

ու, եթե պահպանուիլ է, արժե թերևս հրատարակել:

Այնուհետև մա պատասխանեց Երևանում չմնալու կշտամբանքին: Ասաց, որ չորս կողմից դրա մասին է լսում: Այդ կապակցությամբ այն միտքը հաշտեց, թե անցյալի համեմատությամբ փոխվել են մարդկային, ուրեմն և ժողովուրդների հարաբերությունները, մեր երկրում մի նոր իմաստ է ստացել այդ հարաբերությունների ըմբռնումը, և դրա համար էլ ինքը գտնում է, որ մեկ է, թե ինքը որտեղ է ապրում, բայց մեկ չէ, թե ի՞նչ է անում: Որտեղ էլ որ լինի՝ ինքը մարդկային մեծ գաղափարներից ծառայում է. որպես հայ ժողովրդի ներկայացուցիչ: Հիշեց, որ ինքը վերջերս եղել է Ուլան-Բատորում և այնտեղ ասել են, թե շատ ժամանակներ առաջ մեր նախնիները գնացել ու կոտորել են հայ ժողովրդին, իսկ հիմա նրանց տաղանդավոր գավակը Ծեքուպիրի լույսն է բերել մեզ: Եվ ճիշտ է այն, ինչ հիմա է տեղի ունենում և ոչ թե այն, ինչ մեր հեռավոր պապերն են արել:

Այնուհետև ասաց, թե Երևանում ինքը հանդիպել է կանանց այնպիսի գեղեցիկ աչքերով, ինչպես ոչ մի տեղ: Եվ միշտ ինքը, որտեղ էլ եղել է, կարոտել է այդ աչքերը: Իսկ հիմա տեսնում է, որ տղաների աչքերն էլ գեղեցիկ են, որ գեղատես մի սերունդ է անում Հայաստանում: Ի վերջո գալու է, իհարկե, անպայման գալու է:

Վերջում անդրադարձավ Արքեմին խաղալու առաջարկին և խոստացավ հաջորդ գալուն պես, երևի ապրիլին կամ մայիսին, իրականացնել անպայման: Միաժամանակ ասաց, թե ինքն էլ է այդ մասին մտածել, ուրիշներն էլ են ասել և հիմա ինքը ծանոթանում է պիեսի նոր թարգմանությանը:

Մարտիրոս Սարյանը խնդրեց արտիստին իր մենախոսություններից մեկն ու մեկն ասել, որը կամենում է, մանավանդ որ գրի է առնվելու, որպեսզի մնա և իր բացակա ժամանակը գոնե ժապավենի միջոցով լսենք ու իրենից մեր կարոտն առնենք:

Փափագյանն ասաց, թե ինքը սիրով կբավարարի ներկա գտնվողների խնդրանքը, բայց քանի իր խոսքը «մնալու» մասին է, ապա իր ձայնը հոգնած է և չէր կամենա, որ ինքը «մնա» այդ հոգնած ձայնով: Ինքը սիրով կգա վաղը, մյուս օրը, երբ ուզեն և կգրանցվի թարմ վիճակում:

Բոլորը գտան, որ ճիշտ է ասում, ոչ ոք չէր կասկածում, որ կգա անպայման, դրա համար էլ համաձայնեցին, բայց այդ էլ եղավ մեր սխալը: Փափագյանը խոստացավ ու չեկավ:

Սակայն մի ուրիշ խոստում, որ նա այդ օրը տվեց և, իհարկե, ավելի կարևոր, կատարեց: Հուլիսի 6-ին նա բեմ բարձրացավ Արքեմինի դերով:

Հավաքույթի վերջում լուսանկարվեցինք: Աչ-

քիս առջևն է այդ լուսանկարը: Ինքը Փափագ-
յանը չկա արդեն, չկան նրա հետ նկարվածնե-
րից Ռուբեն Աղաբաբյանը, Էդվարդ Խոնիկը և
Վարդան Սամվելյանը: Նաև ուրիշներ: Նայում
եմ լուսանկարին ու տեսնում ընկերներիս բոլո-
րովին երիտասարդ: Բսան տարի է անցել այդ
օրից:

1948-ին մի կարգադրություն առացվեց, որը
տևեց մի քանի տարի, ապա վերանայվեց կա-
ռավարության կողմից: Թատրոնները ինքնապահ
քաղաքականության պետք է անցնեին. եթե լավ
թատրոն է՝ պետք է կարողանա ինքն իրեն պա-
հել: Այս էր սկզբունքը: Ծատ թատրոններ
պարտքերի տակ ընկան. դերասանները փորձեր
էին անում, ներկայացումներ տալիս, իսկ աշխա-
տավարձ չէին ստանում: Սոնդուկյանի թատրո-
նը իր աշխատակիցներին մի քանի ամսվա աշ-
խատավարձ էր պարտք: Բանը հասավ այնտեղ,
որ թատրոնը ստիպված էր մեծ հայելիներն ու
գորգերը ծախել: Դերասաններ կրճատվեցին:
Բայց դա էլ չօգնեց: Այսպես շարունակվել չէր
կարող. թատրոնն «այրվում» էր: Հեռագրեցին
Փափագյանին և խնդրեցին, որ օգնության հաս-
նի: Արտիստը, որ այդ ժամանակները գլխավո-
րում էր ռուսական շրջիկ մի թատերախումբ, ա-

մեն ինչ թողեց ու եկավ: Երկու անգամ եկավ. մեկ՝ ձմռանը և մնաց շուրջ 15 օր և մեկ էլ՝ գարնան վերջին և այս անգամ մնաց մի ամսի չափ... Մի օր Համլետ, մյուս օրը՝ Օթելլո: Երկրորդ գալուն խաղաց մաս Արքեմին: Բոլոր ներկայացումներին դահլիճը միշտ լեփ-լեցուն էր: Երկու անգամն էլ ցանկություն ունեցողների թիվը ավելի մեծ էր, քան դահլիճը կարող էր տեղավորել: Եվ շատերն էին, որ, տոմս ձեռք չբերելով, վերադառնում էին տուն մի թանկագին բան կորցրածի զգացումով:

Ասում են նրա ներկայացումները մեկ միլիոնից ավելի ոտքի ու եկամուտ են բերել: Թատրոնը ոչ միայն մարեց իր պարտքերը, այլև դերասաններին առաջիկա երեք ամսվա աշխատավարձով ապահովեց:

Փափազյանն այդ ժամանակ 60 տարեկան էր:

Մի քանի հոգով մոտն էինք: Այսպես խոսեց.

— Հորս շատ եմ սիրել, մորս նույնպես: Թե ինչքան եմ նրանց պարտական՝ հասկանալի է ձեզ առանց իմ բացատրելու, բայց հավատացնում եմ, սիրելի բարեկամներ, երբ իմ հասցեին գովեստի խոսքեր եմ լսում՝ ես նրանց չեմ հիշում, այլ ուսուցիչներին՝ Պոլսում և Վենետիկում: Նրանք սովորեցրին ինձ սիրել մեր լեզուն,

մեր պատմությունը: Ու եթե երիտասարդական տարիներին փառքի ձգտելով վազել եմ դուրս, հեռուները, դեպի աշխարհի չորս կողմը, ապա հետո, երբ հասուն գիտակցությունն է իջել վրաս, որոնել եմ հայրենիքս, որոնել իմ տունը, իմ ճրագը, դրա համար մույնպես պարտական եմ ուսուցիչներին, ուսուցիչներին՝ որոնց պատկերը, ահա, հիմա էլ պահում եմ մտքիս առջև:

Խոսեց Ադամյանի մասին:

— Խորիկոփուլո, հույն կոմպոզիտոր, Ադամյանի հետ մույն օրը հրավիրված է եղել Պոլսո վարժարաններից մեկը: Ադամյանը այդ երեկո կտորներ է կարդացել «Համլետից», «Դարբինների գործադուլը»:

Կոմպոզիտորին խնդրել են, որ մի երկու խոսքով իր տպավորությունը հայտնի Ադամյանից, որը, իրեն վատ զգալով, ներողություն էր խնդրել ու մեկնել տուն: Կոմպոզիտորը մի միտք է հայտնել, որը գրեթե մույնությամբ հետագայում լսել եմ Նեմիրովիչ-Դանչենկոյից:

— Աշխարհում չեմ տեսել մի ուրիշ դերասան, — ասել է հույն կոմպոզիտորը, — որ կարողանա իր ներքինը, ուրախություն լինի, թե տըխրություն, իր ներքին աշխարհը, մի խոսքով,

պատկերացնել կարենա հասկանալի կերպով, առանց լեզվի օգնության: Ադամյանի արածը լեզու էր առանց լեզու լինելու:

Նույնանման բան ինձ ասել է նաև Սիրանուշը, որին շատ եմ հարցնւփորձ արել Ադամյանից:

— Կարելի էր նրա խոսքերը չհասկանալ,— ասում էր Սիրանուշը,— որովհետև կյանքի վերջին ժամանակները նրա ձայնը խոստ էր, բայց նա ինչ կարիք ուներ ձայնի, երբ դեմքը, շարժումը արտահայտում էին ներքին ապրումը: Քանի ձայնը մարում էր, այնքան ավելի ուժեղանում էր նրա անխոս արվեստի ուժը:

1949-ին Սունդուկյանի թատրոնը բեմադրեց «Դիմակահանդես»: Արքեմիհի դերը կատարում էր Վաղարշյանը: Փափագյանը դեռ չէր փոխադրվել Երևան, բայց տարին մեկ անգամ, անպայման գալիս էր: 1951-ին երկու անգամ եկավ, մեկ տարվա սկզբին, մեկ էլ վերջում: Երկրորդ այցին ցանկություն հայտնեց Արքեմիհ խաղալու: Այդ դերը նա մարմնավորել էր անցյալում, 1917-ին Թիֆլիսում, հետո Պոլսում, վերջապես՝ նորից Թիֆլիսում 1927-ին: Այս վերջին կատարումը տեսել էի ես, այն էլ մի քանի անգամ: Ըստ որում խաղում էր իր թարգմանությամբ:

Գուլակյանը, որ այդ ժամանակ թատրոնի մի-
անձնյա ղեկավարն էր, համաձայնեց:

Վաղարշյանի Արքեմինը թեև ինձ թվում էր
վիճելի, բայց մամուլի էջերում գնահատվեց
բարձր: Հանդիսատեսների մեծ մասը նույն կար-
ծիքի էր: Եվ շատերն էին կասկածում՝ Փափագ-
յանը հաջողություն կունենա՞, մանավանդ որ
մեկ և կես թատերաշրջան ներկայացվել էր այդ
բեմադրությունը և հանդիսատես հասարակա-
յան հիմնական զանգվածը այդ դերում նա-
յել էր Վաղարշյանին:

Արքեմինի դերով Փափագյանը բեմ բարձրա-
ցավ հուլիսի 6-ին: Նա հանդիսատեսին առա-
ջարկեց իր մեկնաբանությունը, շատ ավելի բարդ,
քան Վաղարշյանի պատկերած Արքեմինն էր,
հակասական մի կերպար: Եվ հանդիսատեսն
ընդունեց, հիացավ ու խանդավառվեց: Դրվա-
տող հոդվածներ լույս տեսան մամուլում:

Վաղարշյանը որոշեց մայել Փափագյանի
խնդրը, մանավանդ որ այդ դերում չէր տեսել
երբեք: Ես այդ օրը թատրոնում էի: Ընդմիջում-
ներից ինքը ոչինչ չսասաց, ես էլ ոչինչ չէի հարց-
նում: Եթե խոսում էր, ապա մի այլ նյութի շուր-
ջը: Երբ ներկայացումը վերջացավ, հարցրի, թե
ինչ տպավորության է:

— Փայլուն է խաղում և այդպես էլ պետք էր
սպասել. բայց ինչ է խաղում, լավ չեմ հասկա-
նում: Ա՛յ, նրա Օթելլոն ուրիշ բան է:

Գուլակյանը, դառնալով ինձ, բայց ըստ էության կամենալով պատասխանել Վաղարշյանին, ասաց.

— Ձե՛ս կարծում, որ Արքեմինը գերազանցում է Օթելլոյին:

Վաղարշյանը ոչ մի ձայն չհանեց:

Հանդիսատեսների մեջ կային այնպիսիները, որ Փափագյանին տեսնելուց հետո էլ, գերադասությունը տալիս էին Վաղարշյանին, բայց մեծ մասը, մանավանդ երիտասարդությունը, հիացած էր Փափագյանով:

Առաջին ներկայացման օրը երիտասարդների մի սովոր խումբ հավաքվել էր Փափագյանի ապրած հյուրանոցի սրահ (այժմյան «Երևան», այն ժամանակ «Ինտորիստ») և ծափերով ու գոչումներով դուրս էր կանչում արտիստին, որին ուղեկցել էր թատրոնից մինչև հյուրանոց, և չէր կամենում հեռանալ: Երիտասարդությունը չհանգըստացավ մինչև նա չերևաց:

Իսկ վերջին ներկայացման օրը երիտասարդությունը «Կոմունարների այգում» ծաղիկ չէր թողել, պոկել ու բերել էր թատրոն և վերջին արարից հետո նետում էին բեմ, ոգևորված կանչեր արձակում և չհեռացան թատրոնի շեմից, մինչև Փափագյանը դուրս չեկավ, և առաջին օրվա պես ծափահարություններով ուղեկցեցին մինչև հյուրանոց:

1951—1952 թափառաշրջանի սկզբներին բեմադրվեց Տոլստոյի «Կենդանի դիակը»: Որպես Պրոտասովներ հանդես եկան մախ՝ Վաղարշյանը, հետո՝ Զանիբեկյանը: Հրաշյա Ներսիսյանը մարմնավորում էր իշխան Աբրեգկովի կերպարը: Ծառերս էինք զարմացած, թե ինչո՞ւ Պրոտասովի դերը նրան չի տրված: Միաժամանակ անց Ներսիսյանը, առաջին անգամ իր կյանքում, թատրոնի ղեկավարությանը դիմեց, խնդրելով իրեն ևս Պրոտասով խաղալու հնարավորություն տալ: Գուլակյանը համաձայնեց: Թափառաշրջանի վերջում հյուրախաղերի եկած Փափագյանը ցանկություն հայտնեց մույն դերը խաղալու: Գուլակյանն ընդառաջ գնաց:

Հանձն չեմ առնում գնահատելու Փափագյանի խաղն ընդհանրապես, բայց բեմական մի մանրամասն մեխվեց հիշողությանս մեջ:

Գնչուների տեսարանն է: Կարենինը մամակ է բերել Պրոտասովին Լիզայից այն պահին, երբ նա, շրջապատված գնչուներով, գվարճանում է:

Դավիթ Մալյանը, որ Կարենինի դերը կատարում էր կերպարի բուն թափանցումով, տվեց մամակը և մի կողմ քաշվեց: Եվ այն ժամանակ, երբ Պրոտասովի դերակատարներից մեկը կարդացած մամակը ծալում և դնում էր գրպանը, մյուսը՝ մմլում և գետին նետում, Փափագյանը

կարդալուց հետո մամակի թերթերը պարզեց դե-
պի մոմակալի բոցը և այրեց, առանց մայելու:
Այսինքն՝ հետադարձ ճանապարհ չկա, այրված
են բոլոր կամուրջները:

Փափագյաւնը նոր էր վերադարձել Թբիլիսի-
ում տված հյուրախաղային ներկայացումներից,
վերադարձել էր լավ տրամադրությամբ: Երկար
ժամանակ այնտեղ չէր եղել և գտել էր լավ ըն-
դունելություն: Մի քանի օր անց եղա Թբիլի-
սիում, ուր մնացի մի շաբաթի չափ: Պատմում
էին, որ տասներկու օր իրար հետևից, առանց
հոգնելու և իր հասակի համար զարմանալի թա-
փով և ավյունով խաղացել է Օթելլոյի դերը:
Ասում էին, որ առանձնապես լավ է խաղացել
երրորդ ներկայացմանը: Իրեն նվիրված երեկո-
յին կտորներ է կարդացել Կորրադոյից, Ուրիե-
լից, Համլետից, Լիրից, Մակբեթից, Արքեմիմից:
Եվ իբր այն մի հատվածը, որ խաղացել է Կորրա-
դոյից, այնքան լավ է եղել, ինչպես երբեք:

Ահա այդ օրերին էր, որ մի կանուխ ստալոտ
Փափագյաւնը Երևանից զանգահարեց Մարտին
Քարամյանին, բանաստեղծ ընկերոջս, որի տա-
նը իջևանել էի ես: Արտիստը ասի, որ ընկերս Թբի-
լիսիում ցույց էր տվել իրեն:

Այստեղ եղած վերջին օրերին Փափագյանը հեռուստատեսությամբ հատվածներ է կատարել Օթելլոյից, որպես Դեզդեմոնա՝ խաղընկեր ունենալով դերասանուհի Թոփձեին: Եվ որովհետև չէր հասցրել իր հոնորարն ստանալ, մի հանձնարարական էր թողել ընկերոջս, որ ներդրումն քաշի, ստանա և ուղարկի իրեն:

Ջանգափառելով ընկերոջս, սովորական սիրալիր հարցուփորձից հետո, թե ինչպես են տանեցիք և այլն, խնդրեց, որ իր հոնորարից կոշիկներ գնի Հայկազի համար: Հայկազը թատրոնի հուշարարն է, երկար տարիներ Փափագյանի խաղերին հուշարարություն է արել, և արտիստը, իր հուշերի երկրորդ գրքում, սիրով հիշում է նրան:

Այդ երեկո ընկերոջս հետ գնացինք թատրոն: Փափագյանը պատվիրել էր ոչինչ չստել Հայկազին և իր անունից նվիրել այդ կոշիկները՝ անակընկալ մի պահի: Դրա համար պետք էր Հայկազին տեսնել և որևէ պատրվակի տակ իմանալ նրա ոտքի համարը:

Ընկերս, ինչպես հատուկ է բարի մարդկանց, իհարկե, չդիմացավ և Հայկազին ասաց, թե վարպետն իրեն ինչ է պատվիրել հեռախոսով:

Հայկազի, ինչպես և ներկա եղող դերասանների ուրախությանը չստի չկար:

Երբ աչքս ընկավ Հայկազի հնամաշ կոշիկներ-

րին, հասկացա, որ Փափագյանը այդ վճիռը կա-
յացրել է այստեղ, բայց դրա մասին հիշել է
Երևան հասնելուց հետո:

1952 թվական: Սիրանուշի մահվան 30-ամ-
յակին նվիրված երեկոն է: Զեկուցումից հետո
ելույթ ունեցան Դերենիկ Դեմիրճյանը, Վաղարշ
Վաղարշյանը: Խոսեց նաև Փափագյանը: Բեմի
վրա դրված էր Սուրեն Ստեփանյանի «Սիրա-
նուշ» կիսանդրին: Փափագյանը խոսելիս շրջ-
վել էր դեպի նա:

— Մեծ էր որպես աշխարհ և պարզ էր որ-
պես ճշմարտությունը: Դա էր պատճառը, որ նրա
շուրջը շատ քիչ էին վեճեր լինում: Համենայն
դեպս, ներկայացման ժամանակ նա այնքան հա-
մոզիչ էր, որ ոչ ոք այլ կերպ չէր մտածում,
քան նա:

Պոլսից որ եկա՝ ընկա նրա ազդեցության
տակ: Նա չէր խաղում, չէր ներկայանում, նա
դառնում էր Մեղեա, Համլետ՝ թե՛ արտաքին,
թե՛ ներքին կերպով: Ես չեմ տեսել մի ուրիշ դե-
րասան, որը կարողանար այդպես երջանիկ ձե-
վով միավորել միտքը, հույզը և տեխնիկան: Նա
ոչ միայն ինքն էր խաղում, այլև իր խաղով լու-
սավորում, զեղեցկացնում էր իր խաղընկերնե-
րին: Նրա ամենամեծ հատկությունը ներքին

ուծն էր, ոգին: Դրա համար էլ դժվար է ստել, թե ինչն էր նրա մեջ ուծեղ՝ ձա՞յնը, որ իսկապես հագվագլուտ էր, դիմախա՞ղը, որ աչլւս ոչ ոքի մեջ չէմ տեսել, թե մի ուրիշ բան, երևի, ավելի հիշտ, այդ բոլորը միասին:

Ասում են մնան էր Սատա Բեռնարին. ոչ ոքի մնան չէր մա և չէր էլ կարելի նրան ընդօրինակել: Այդպիսի փորձեր եղան, բայց անհաջող. Մեդեան մի օր մի կերպ էր խաղում, մի ուրիշ անգամ՝ ալ կերպ: Ամեն անգամ նրա խաղը նոր ծնունդ էր, կրկնություն չկար:

Մի օր նորից խոսեց Սիրանուշի մասին:

— Եթե Սիրանուշը իր լավ ժամանակը Ֆրանսիա գնար՝ ոչինչ կլինեին նրա ստաջ փառիզյան բեմի աստղերը, դերասանուհիները: Թիֆլիսը պատրաստ էր օգնելու, որ գնա, բայց չգնաց: Չունեիր այդ ձգտումը. տարօրինակ բան էր՝ Ալեքսանդրասյուլ կգնար, Փարիզ չէր գնա:

Իմ տպավորությամբ, Փափագյանն ապրում էր կյանքի և մարդկային փոխհարաբերությունների բոլորովին ալ չափանիշներով, բան ընդունված պայմանավորվածությունն է այսօրվա

հասարակության մեջ վաղ ժամանակներից ի վեր:

Այսպես, օրինակ, նրա բազմաթիվ երկրպագուներից մեկը ներկայանում է արտիստին և հայտնում իր բարձր հրճվածքը նրա խաղի նրկատմամբ:

Ուտել-խմելու սեր չունեցող Փափագյանը հանկարծ կարող էր ձեռքը դնել իր երկրպագուի ուսին և ամենայն լրջությամբ և ամենայն անկեղծությամբ հարցնել, թե ինչու իրեն բոլորը հրավիրում են իրենց տուն, իսկ ինքը՝ ոչ:

Երկրպագուն, որի մտքով անգամ չէր անցնի, թե Փափագյանը կարող է իրենց տանը լինել, ուրախությունից գլուխը կորցրած, տեղն ու տեղը հրավիրում է արտիստին, պաշմանալորվելով, որ կիրակի օրը, ժամը 4-ին մեքենայով կգա նրա հետևից:

Երկրպագուն պատրաստություն է տեսնում, հրավիրում է մոտ մարդկանց, խնդրում, որ այդ օրն անպայման իր տանը լինեն:

Եվ ահա վրա է հասնում կիրակի օրը, ժամը չորսին երկրպագուն տաքսիով ճանապարհվում է Կիևյան փողոց, որտեղ սպրում էր ողբերգակը և Փափագյանը... սառը ջուր է լցնում իրմով ոգեվորվածի գլխին. հայտնում է, որ ինքը իրեն լավ չի զգում և չի կարող գալ: Ու երկրպագուն տուն է դառնում կոտրված սրտով և հիասթափ անում Փափագյանին սպասող հյուրերին:

Ես չէի կամենա, որ Փափազյանի մասին սրա
և այլ նման դեպքերի կապակցությամբ հեշտ մի
վճիռ կայացվեր: Ինձ թվում է, որ սա այնքան էլ
պարզ բան չէ: Որ Փափազյանն անկեղծ տրա-
մադրված էր ճաշի գնալու, ճիշտ է, և ենթակա չէ
ոչ մի կասկածի, գոնե ինձ համար, որպես նրան
քիչ թե շատ լավ ճանաչողի: Բայց որ նա չի գը-
նացել ոչ այնքան իսկապես տկար լինելու, որ-
քան այն պատճառով, որ հյուրընկալվելու ցան-
կությունը չկար այլևս իր մեջ, սա էլ ճիշտ է:

Մի խոսքով՝ մտածելու բան է սա, և խորա-
նալու դեպքում գուցե հանգենք այն մտքին, որ
Փափազյանը ապրում էր հոգեկան անկախ մի
կյանքով, ստեղծելով փոխհարաբերությունների
մի չափանիշ, ըմբռնելի և ընդունելի իր, բայց ոչ
շրջապատի՝ մեզ համար:

Փափազյանը միառժամանակ հյուրանոցում
սպրեկուց հետո երկսեռականոց բնակարան ըս-
տացավ Կիևյան փողոցում և Անահիտ Դատյանի
հետ տեղափոխվեց: Նրա բնակարանը գտնվում
էր Կիևյան փողոցի ձախ մայթին և մի սենյակի
լուսամուտը բացվում էր փողոցի վրա: Պատու-
հանի ուղիղ դեմ-դիմացում բնակելի նոր շենքի
կառույց էր սկսված:

Զարմանալի սեր ուներ պատուհանի մոտ

կանգնելու և նալելու նոր շենքի բարձրացող պատին: Այդ անհամագիտո մարդը երբեմն մի ժամից ավելի մեխվում էր տեղում և հիացած հետևվում, թե ինչպես է քարը քարի վրա դրվում:

Մի օր ասաց.

— Երևանը ինչ էր՝ ինչ դարձավ:

Մի ուրիշ անգամ.

— Ո՛ր հասավ Երևանը:

Գնացի՛ տանը չէր: Հարցրի Անահիտին, թե ուր է, տարավ ինձ դեպի լուսամուտը, տեսնեմ Փափազյանը կառուցվող շենքի վրա է: Մոտիկից հետևում է որմնադիր բանվորների աշխատանքին, զրուցում հետները: Մի փոքր հետո վերադարձավ:

— Դու հո գիտես, որ մեր երկրի որ ծայրն ասես, հասել եմ, քաղաք չկա, որ ոտք դրած չլինեմ, և ոչ մի տեղ շինարարությունը այսպիսի ծավալ չունի: Նայում եմ ու հոգիս փառավորվում է: Հասկանում եմ, որ դա իր պատճառներն ունի. գաղափարական Երևանը մայրաքաղաք դարձավ: Եթե իր ապրած կյանքով մայրաքաղաք էր, իր արտաքին տեսքով էլ պետք է այդպիսին դառնար և դրա համար ժամանակ էր պետք: Բայց կա մի ուրիշ և ավելի կարևոր բան՝ մեր ժողովրդի կառուցող ոգին:

Մի օր էլ ասաց, թե գնալու է և քաղաքային իշխանություններից խնդրելու, որ իրեն մի երկու

սենյակ տրամադրեն դիմացի կառուցվող շենքում:

— Այնքան հալեցի՝ որ կապվեցի աչդ տան հետ, հարազատացավ, իմը դարձավ:

Եվ իսկապես, միառժամանակ հետո տեղափոխվեց դիմացի շենքը, թեև նոր բնակարանը հենի համեմատությամբ առանձնապես ոչ մի առավելություն չուներ:

Տարիներ հետո մեր կառավարությունը որոշեց Փափագյանին բնակարանային ավելի լավ պայմանների մեջ պահել՝ Կիևյանից տեղափոխել Մոսկովյան (Թումանյանի Տուն-թանգարանի կողքին կառուցվող բնակելի շենքը) և տրամադրել երեք սենյակ:

Ստացավ բնակարանի օրդերը, պարզ էր արդեն, թե որ հարկում էր ապրելու և որ բնակարանում, բայց մահն ավելի վաղ հասավ, քան կալարավեր շենքի կառուցումը:

Փափագյանը խնդրեց, որ իր հուշերի խմբագրությունն ինձ հանձնարարվի: Մի օր հարցրեց.

— Ես՞տ ժամանակ պետք կլինի խմբագրելու համար:

— Մի կես տարի:

Զարմացաւ. մի՞թե խմբագրելու համար ավելի ժամանակ է պէտք, քան գրելու:

— Գիրքը ես մի տարում գրեցի:

Բացատրեցի, որ, զբաղված լինելով, չեմ կարող միայն դրա վրա աշխատել:

Կարծես հասկացաւ:

Հինգ օր էր անցել, որ զանգահարեց ու հարցրեց՝ վերջացրե՞լ եմ, թե ոչ:

Մի շաբաթ էլ չէր անցել, որ գիշերվա կեսին, ժամը երեքը կլինէր, զանգահարեց, թե ո՞ր էջին եմ հասել:

Ու այսպես անվերջ:

Երբ «Հետադարձի» առաջին գիրքը լույս տեսաւ, Փափագյանը խիստ շոյված էր զգում իրեն, մանավանդ որ ընթերցողները նամակներով ու հեռախոսային զանգերով հայտնում էին իրենց անվերջ հիացումները: Փափագյանը չափազանցնելով իմ, որպէս խմբագրի, կատարած աշխատանքն իր ձեռագրի վրա, մի օր հարցրեց.

— Ի՞նչ նվեր անեմ քեզ:

— Ոչ մի նվեր: Վերջապէս՝ հոգնորար եմ ստացել դրա համար:

Նվերի միտքը մտել էր գլուխը և դուրս չէր գալիս: Երբ մի անգամ էլ անդրադարձաւ, խըն-

դրեցի, որ իբրև հիշատակ տա ինձ Նեմիրովիչ-Դանչենկոյի կարճ բնութագրականը:

Խորամանկ նայեց աչքերիս, ծպտաց: Ինձ թվաց, թե ներքին մի տատանում ապրեց, բայց ոչինչ չսասաց:

Նեմիրովիչ-Դանչենկոյի գրությունը ինձ մոտ է, սրբությամբ պահվում է իմ թղթերի մեջ և, հիշումն առած, ստիպված եղա սովելի վաղ մեջտեղ բերել, քան մտադիր էի:

Աշոտ Արզումանյանի «Բարեկամություն» գրքի առաջին հրատարակության մեջ Փափագյանը ներկայացված էր ոչ իր արժանիքի համապատասխան: Վրդովված խոսակցություն ունեցա հեղինակի հետ, մեղադրելով նրան սրա-նրա ազդեցությամբ գործելու համար: Սրդարացալ, առաջ, թե նյութ չի ունեցել իր ձեռքի տակ: Իմանալով, որ պատրաստվում է գրքի երկրորդ հրատարակությունը, տրամադրեցի բոլորովին անհաշտ աչդ փաստաթուղթը, մտածելով, թե գուցե դրանով կարելի կլինի Փափագյանի գնահատությունը գրքում մոտեցնել իրականությանը:

1956-ին «Հետադարձ հայացքի» առաջին գիրքը լույս տեսավ: Ոչ Փափագյանը որպես հեղինակ, ոչ էլ ես, որպես գրքի խմբագիր, չէինք կասկածում, որ գիրքը հաջողություն է ունենալու:

Բայց այն, ինչ տեղի ունեցավ, անսպասելի էր երկուսիս համար էլ: Ոչ միայն ընթերցող լայն հասարակայնությունը, այլև գրական-գեղարվեստական շրջանները Փափազյանի գիրքը դիտեցին որպես գրական մեծ երևույթ: Ստեփան Զորյանը, Գուրգեն Մահարին, Մկրտիչ Արմենը, Հրաչյա Հովհաննիսյանը և ուրիշներ ոգևորված էին գրքով: Սակայն գիրքն ուներ մահ հակառակորդներ, ինչպես գրողների, այնպես էլ մամուլանոթատրոնի մարդկանց մեջ:

Մեկը զարմանում էր, որ բոլորը հիացած էին գրքի լեզվով ու ոճով: Նա ասում էր, թե բավական է թերթել Պոլսո մամուլը՝ համոզվելու համար, որ տառական թվականների ամեն մի լրագրող այդպես էր գրում:

Մի հին դերասան գիրքը կարդալուց հետո հայտարարել էր, թե գրքում եղած մտքերը իրենն են, որ ինքն է ժամանակին արտահայտել դրանք երիտասարդ Փափազյանի հետ ունեցած զրույցների ժամանակ:

Մեկ ուրիշը այն միտքն էր հայտնել, թե դա Փափազյանի գրածը չէ, որ իբր մի ուրիշն է գրում, բայց լույս է տեսնում նրա ամուսնով: Սկսեցին նույնիսկ այդ ուրիշին որոնել: Ասում էին, թե լենինականցի մի կին կա, նա է գրում Փափազյանի համար, ոմանք էլ ասում էին, թե այդ կինը դերասանուհի Անահիտ Դատչյանն է, որի հետ Փափազյանը հետագայում ամուսնացավ:

Կալին մարդիկ, որ կասկած էին հայտնել, թե գուցե խմբագիրն է գրել, այսինքն ես, մանավանդ շատերին էր հայտնի իմ և դերասանի բարեկամությունը: Անհերթել մի բան: Գիրքը խմբագրելիս բավական կրճատումներ եմ արել ու երբ հարկը պահանջել է կրճատված երկու հատվածները միավորել մի կամ երկու նախադասությամբ, անհնար դժվարության սուշն եմ կանգնել միշտ, որպեսզի կարողանամ հարազատ մնալ նրա ոճական մտածողությանը և, խոստովանություն լինի, մեծ մասամբ չի հաջողվել ինձ դա, իսկ եթե հաջողվել է, ապա նվազ չափով միայն:

Փափագյանին հասնում էին այդ լուրերը, բայց նա չէր վրդովվում, ու եթե վիրավորվում էլ էր, ապա ցույց չէր տալիս, հանգիստ մի ժպիտով, ներողամիտ կամ մեծահոգի արտահայտությամբ փակում էր գրույցը.

— Բան է, ասում են, ինչ եք այդքան նշանակություն տալիս,— և խոսակցության նյութը փոխում էր, մի ուրիշ բանի մասին խոսում:

Մի անգամ ասացին նրան, թե այսինչը մի բանի փատագրական հակասություն է գտել Փափագյանի գրքում, Ուալդի, մեկ էլ մի ուրիշի մահը հետաձգել է մի բանի տարով... և չար ժշպիտով նկատել է, թե ուրեմն շատ էլ չի կարելի վստահել նրա պատմածի իսկությանը: Դուր չեկալ նրան այդ: Մոռյլ ու ծանր լուրջուն գամ-

վեց օդում: Կախեց գլուխը, մի պահ տարուբերեց:

— Չար եմ մարդիկ...

Ասաց, իսկ մյուս օրը մի երկու էջ տվեց ինձ ու խնդրեց տեղադրել երկրորդ գրքում, որ այդ ժամանակ խմբագրում էի:

— Այս էլ իմ պատասխանը գրական հաշվապահներին:

Թեև անուն չէր տվել, բայց հասկացողը կը հասկանար:

Ու երբ տարիներ անց խնդրեցին նրան նույն մարդու մասին հոդված գրել, ոչ միայն չհրաժարվեց, այլև շուալ եղավ գովեստների մեջ:

Երբ զարմանքս հայտնեցի, ասաց.

— Դա էլ պատժելու մի ձև է:

Փափագչանի հանդիպումն էր միլիցիայի աշխատողների հետ: Արտիստին ողջունեցին սրբտալի խոսքերով: Եվ բոլորն էլ, հավաքության նախագահից սկսած, շնորհակալություն էին հայտնում, որ իրենց խնդիրքը չի մերժել ու եկել է:

Իր ելույթում Փափագչանը բողոքեց: Եվ դա սերթնեթանք չէր, այլ անկեղծ մի պոռթկում:

— Ինչի՞ եք շնորհակալություն հայտնում: Հայտնի չէ, թե այս հանդիպման համար ով ում

պետք է շնորհակալություն հայտնի: Դերասանը, ինչպես նաև գրողը, կոմպոզիտորը ժողովրդի ձայնն է: Եթե դուք չլինեք՝ ես էլ չեմ լինի: Ես ձեզ եմ արտահայտում: Ես ձեզնով կամ: Որտեղ էլ լինեմ՝ ձեզնով եմ հպարտ, ձեզնով եմ հարուստ, ձեզնով եմ կյանքիմ կապված: Իմ խաղի մեջ ձեր զգացմունքն է ապրում, ձեր միտքըն է ճառագայթում: Ինչի՞ է նման զինվորն առանց զորավարի: Արտիստներս, այդ ես լինեմ, թե իմ արվեստակից ընկերները՝ զինվորներ ենք: Զորավարը դուք եք, ժողովուրդը: Ինչ հրամայեք՝ այն էլ անելու ենք: Դուք եք մեզ ուղղություն տվողը, դուք եք ճշտում մեր քայլը, ղեկավարում մեր շարժումը: Ինչ խոսք կարող է լինել խընդրանքի մասին. կարգադրել եք՝ եկել եմ:

Մի պահ լռեց, հետո շարունակեց.

— Մի նուրբ կողմ էլ ունի մեր այս հանդիպումը, որի մասին չեմ կարող թեկուզ մի խոսքով չհիշատակել: Փոքր ժամանակս եմիչերի եմ տեսել, երիտասարդ տարիներս՝ ժանդարմ: Երկուսն էլ սարսափելի հիշողություններ են թողել մեզս: Եվ հիմա, եկեք-տեսեք, թե ինչքա՞ն են փոխվել ժամանակները, կյանքի պայմանները, որ միլիցիան կանչել է արտիստին իր մոտ, թե արի մի քիչ գրուցենք: Եվ ինչի՞ մասին՝ արվեստի: Լաված կամ տեսնված բա՞ն է սա մի ուրիշ երկրում:

Հավաքվածները ծափ տվին:

— Ես այստեղից երջանկացած եմ գնում, որ եկել-հասել ենք մի այսպիսի օրվա:

Նորից ծափահարություն:

— Մի՞թե պարզ չէ, որ եթե շնորհակալության խոսք պիտի առվի՝ ուրեմն ես եմ ասելու, և ոչ թե դուք:

Ծափահարությամբ կրկին ընդհատվեց արտիստի խոսքը:

— Հա՛, մեկ էլ մի ցանկություն: Ես գիտեմ, որ ձեր աշխատանքը շատ է ու ծանր: Ես փափագում եմ այն օրը, երբ դուք աշխատավարձ կստանաք ոչինչ չանելու համար: Ա՛յ, դա կլինի օր: Ես հավատում եմ դրան ու սպասում:

Մի օր հարցրի, թե իր տեսած հաշ դերասաններից ո՞րն է իր վրա ամենատուժեղ տպավորությունը գործել:

— Սիրանուշը:

— Այդ հայտնի է,— ասացի ես,— և՛ գրել ես, և՛ շատ անգամ ասել. խոսքս դերասանների մասին է և ոչ դերասանուհիների:

— Զարիֆյանը:

Պատասխանեց անմիջապես, մայեց ինձ և ապա վրա բերեց.

— Եթե հանդիպեիր կյանքում, երբեք չէիր մտածի, թե մի բան արժե, բայց բավական էր

բեմ բարձրանար, որ դառնար հրաշագործություն։ Աստված էր մատը դրել նրա ճակատին և ասել՝ թատրոնի համար եմ լույս աշխարհ բերել քեզ, զնա ու գործիր։ Նրա հետ երևի ոչ ոք համեմատվել չէր կարող։ Բայց նա չդարձավ այն, ինչ աստված էր նախատեսել նրա համար։ Խանգարեցին, շեղեցին։ Կինը լավ դեր չխաղաց։ Օ՛հ, կանա՛ւք, կանա՛ւք։ Բայց ով աչք ուներ, մի քիչ էլ խղճմիտ ափրտ, չէր կարող չընդունել, որ մեր ընկերը ավելի լայն հորիզոնների համար էր ծընված, քան հայ բեմը միայն։

Նոր էի վերադարձել Մոսկվայից, ուր տեսել էի Պոլ Սկոֆիլդին՝ Համլետի դերում։ Հետաքրքրվեց, թե ինչպես էր։ Ասացի, նույնիսկ մի քանի մանրամասնություններ պատմեցի։ Ոչ մի ձայն չհանեց, լսեց լուռ և չգիտեմ թե ինչու մըտահոգ։ Աչքիս նույնիսկ տխուր երևաց։

Տիրող լուրջությունը խախտելու համար ասացի, թե շատ Համլետներ եմ տեսել, բայց ամենալավերի խաղը մայելուց հետո էլ, նույնիսկ միշտ մի ինչ-որ չգոհացված զգացումով եմ վերադարձել թատրոնից։

Նայեց ու ասաց.

— Չի եղել ու չի էլ լինի այդպիսի Համլետ, որի խաղից մարդ, եթե, իհարկե, «Համլետը»

խորապէս ծանոթ է նրան, լիակատար բաւարարում ստանա:

Մի-փոքր հետո բացատրեց իր միտքը.

— Համլետը շատ լավ խաղալու համար դերասանը պետք է երեսնամյա երիտասարդի արտաքին ունենա, բայց յոթանասուն տարեկանի խելք: Եվ քանի որ այդ երկուսի ներկայութիւնը միաժամանակ անկարելի է, երբ մեկը կա, մյուսը չկա, և ճիշտ հակառակը, ապա հնարավոր չէ խաղալ ինչպէս պետք է: Բոլորն էլ, ամենահաճախեղ ողբերգակներն էլ խաղացել են մոտավորապէս:

Մի անգամ էլ նույն մտքին անդրադարձաւ:

— Աշխարհում ոչ մի դերասան չի խաղացել Համլետն աչնպէս, որ դահլիճում բոլորը գոհ մընան, ասէն, որ «ա՛յ՛՛ սա է իսկական շեքսպիրյան Համլետը»: Ինչքան էլ հաւանել են, այնուամենայնիւ, միշտ էլ թատրոնից հեռացել են ինչ-որ վերապահութեամբ: Համլետը երիտասարդ է, ուրեմն նրա դերակատարը նույնպէս պետք է երիտասարդ լինի, լավ կառուցված, գեղեցիկ: Բայց դրա հետ միասին՝ Համլետը հասկանալու համար մարդ պետք է շատ ապրած լինի, շատ էլ տեսած ու լսած, ուրեմն տարիք առած պետք է լինի: Բայց եթե վաթսուն-յոթանասուն տարե-

կանը բարձրանա բեմ, ինչքան էլ տաղանդավոր,
ո՞վ կհաղթուի, թե դա Համլետն է:

Մի պահ լռելուց հետո.

— Ուրեմն երիտասարդը չի կարող խաղալ,
որովհետև մեծի խելք չունի. մեծն էլ թեև խելք
ունի՝ չի կարող խաղալ, որովհետև երիտասարդ
չէ: Ահա և քեզ հալիստենապետ անլուծելի խըն-
դիր:

«Համլետի» մեջ մի ալպախի տեսարան կա.
Պոլոնիոսը, երբ Առաջին դերասանը Հելուրի
մենախոսությունն է ասում, ընդհատում է նրան՝
«մեկ տեսեք, ինչպես գույնը թոնել է, աչքերը
լցվել են»,— Փափագյան-Համլետը սլատեղ մի
խաղ ունեք, որ շատ անգամ եմ տեսել և միշտ
էլ հիացած մնացել:

Փափագյան-Համլետը, որ բազկաթոռի մեջ
ընկղմված լսում էր Առաջին դերասանի մենա-
խոսությունը, Պոլոնիոսի խոսքերից հետո ելնում
էր ոտքի ու դանդաղ, իրեն հատուկ արքայական
քայլերով մոտենում պապանձված դերասանին,
մեկնում աջ ձեռքը դեպի նրա արտաավալի աչ-
քերը, մատով արցունքի մի կաթիլ վերցնում,
փոխադրում ձախ ձեռքի ասին ու երկա՛ր-երկա՛ր
նայում, և երևի այդտեղ, այդ պահին էլ նրա
մտքով անցնում էր. «— Հելուրը նրա ի՞նչն է

կամ նա՝ Հեկուրի»։ Ուզեցի իմանալ, իրավացի՞
եմ, թե ոչ։

— Ես էլ եմ սիրում այդ տեսարանը, դու
նիշտ ես հասկացել. ես՝ Համլետոս, իսկապես այդ
ժամանակ եմ մտածում, թե «Հեկուրը նրա ի՞նչն
է», և ապա, դերասանների գնալուց հետո, անդ-
րադառնում այդ մտքին։

Հետաքրքրվեցի, թե ինչպե՞ս և ե՞րբ է մը-
տահղացել ձևով գեղեցիկ և իմաստով խոր այդ
մանրամասնը։

— Դա երկար պատմություն է։

Խնդրեցի պատմել։

— Առաջին դերասանի դերը կատարողներից
ոչ մեկն ինձ չի գոհացրել մինչև հիմա։ Չեմ
հանդիպել մեկին, որ իսկական լինի, հոգով խա-
ղա և արտաքնապես էլ համապատասխան լինի։
Մեծ մասամբ դրանք եղել են միջին շնորհքի, գորշ
անհատականությամբ դերասաններ, որոնք կա-
րողացել են ձևակերպել երկի խոսքերը, և մի-
այն։

Իտալիայում, երբ դեռ սովորում էի, մի ամառ
մասնակից եղա Մաձձինիի գլխավորած շրջիկ
թատերախմբի ներկայացումներին։ Բոլոնիա քա-
ղաքում, որպես ուսանող, փոքրիկ, հաճախ էլ
անխոս դերեր էի կատարում։ Համլետի դերա-
կատարության ժամանակ խաղում էի այն պա-
տանուն, որ Համլետի պահանջով ֆլեյտա է բե-
րում։

Մի այսպիսի դեպք պատահեց:

Բազետտի անունով մի դերասան, որ խաղում էր Առաջին դերասանի դերը, ամեն անգամ իր մենախոսությունն ասելիս լաց էր լինում իսկական արցունքով: Խաղընկերները ծիծաղում էին, մանավանդ որ ինքը՝ դերասանը, վտիտ արտաքինով մի խեղճ մարդ էր, և լավ դերասանների պակասի պատճառով էր միայն, որ նրան էր հանձնարարվում այդ դերը: Այնպես որ, իսկական արցունքն անհամապատասխան էր այդ մարդու արտաքինին: Մի օր հարցրի նրան, թե ի՞նչն է պատճառը, որ այդպես լաց է լինում:

Պատասխանն ինձ ապշեցրեց:

Տեսնելով իմ հետաքրքրությունը, — նա տառիքով ինձնից մեծ էր, — սիրտը բացեց.

— Իմ կյանքի միակ երազը Համլետ խաղալն է եղել, բայց արտաքինիս պատճառով չեմ խաղում: Լավ եմ հասկանում էությունը, բայց բեմականորեն ձևակերպել չեմ կարող:

Շատ անկեղծանալով՝ ասաց, թե մեր մաեստրոն, որ խաղում է, իրեն չի գոհացնում: Եվ վրա բերեց.

— Ես լաց եմ լինում նրա համար, որ չեմ խաղում, այս մեկ. որ վարպետս՝ Մաձձինին, վատ է խաղում. այս էլ երկու. և, վերջապես, որ ես, բնության տված արտաքին խղճով տվյալներովս անկարող եմ խաղալ, թեև հոգով զգում եմ դերը:

Ես հասկացա այդ թշվառ մարդու վիճակը։ Այդ հասկացել էր նաև մեր մատնարուն։ Եվ երբ մյուս ընկերները ծաղրում էին նրան, Մաճճինին մի օր սաստեց՝ ասելով.

— Մեծագույն դժբախտությունն է դերը հոգեպես ըմբռնել, բայց չկարենալ անձնավորել տրվյալների պակասության պատճառով։ Փոխանակ ծաղրելու՝ օգտվեցեք նրա սեփական տրագեդիանից։

Այդ խոսքը մնաց իմ մեջ։

Տարիներ անցան և ես շատ անգամ խաղացի Համլետի դերը։ Ահա այդ բազում երեկոներից մի օր՝ Հյուսիսային Կովկասում, Արմավիր քաղաքում, Բաղդասարյան ազգանունով մի դերասան, որ հետո խելագարվեց, նույնպես ցանկություն ուներ Համլետ խաղալու։ Իհարկե, չէր կարող։ Եվ նույն պատճառով, ինչ իտալացի Բազետտին։ Բայց մի երեկո, Առաջին դերասանի դերը կատարելիս, նա բոլորիս շշկեցրեց իսկական արցունքներով։ Եվ Համլետի դերը խաղալիս, տեսնելով նրան, հիշեցի Մաճճինիի ասածը։ Չկարողանալով նրան ազատել մյուս դերակատարների քմիծաղից, բայց և կամենալով արդարացնել նրան ամենքի սուաջ, ձեռս երկարեցի ու վերցրի նրա աչքից արցունքի մի կաթիլ։ Լուռ խաղալով՝ անդրադարձա այդ արցունքի խոր նշանակությանը, մոռնջ կերպով տալով բացատրությունը՝ դերասանի ներքին հոգեկան հուզ-

մունքը և այդ հուզմունքը արտաքնապես արտահայտել չկարենալու դրաման: Ինձ շրջապատող փրոդ-դերասանները հասկացան այդ: Եվ ըզգացվեցին: Հասկացավ և ինքը՝ դերասանը: Հասկացավ նաև հանդիսատեսը և դահլիճում խոսեց մի խորագգաց լուրջուն:

Բայց, ի տարբերություն Բազետտիի, Բադ-դասարյանը հրաժարվեց այդ դերից: Եվ հետագա ներկայացումներից, կուլիսներում մտած, սովահար մարդու պես, մայրում էր, թե ինչպես եմ անում այն, ինչ ինքը կկամենար, շահո կկամենար անել, բայց չէր կարող, և խոր հառաչանքով արցունք էր թափում, մինչև որ խելագարվեց:

Դրանից հետո այստեղ և ուրիշ տեղեր, երբ դերասանները խաղում էին այդ դերը, նրանց մեջ փնտրում էի այդ իսկական արցունքը: Եվ չգտնելով՝ չէի կարողանում մույնն անել: Եթե կրկնում էի, զգում էի, որ կեղծ է ստացվում, որ հանդիսատեսին չի հասնում, չի ապրեցնում նրան: Երբ հանկարծ, Լեմինականում, մի տասներհինգ տարի սրանից առաջ, թե ավելի վաղ, միտքս չէ,— դե դու գիտես, որ թվերը ես լավ չեմ հիշում,— Վարդան Թերզիբաշյանը, որ կատարում էր Առաջին դերասանի դերը, մի գիշեր այնպես զգացված արտասանեց Հեկուբի պատմությունը, որ արցունքներ երևացին աչքերին, ծիծաղի առիթ տալով իր խաղընկերներին, ճիշտ

այնպես, ինչպես Բոլոնիայում Բազետտին, Բադ-
դասարյանը՝ Արմալիրում: Ես, կորցրածը գըտ-
նողի երջանկությամբ, կրկնեցի այն, ինչ անում
էի միշտ իսկական արցունքի ժամանակ: Ան-
սպասելիորեն ինձ համար կրկնվեց նույն բանը
թե՛ ինձ շրջապատող դերասանների, թե՛ հան-
դիսատեսի, թե՛ դերակատարի մոտ:

Հետագայում եկա այն եզրակացության, որ
Առաջին դերասանն արտասովի թե չէ, միևնույն
է, պիտի ստիպեմ ինձ հավատալ, որ նա ար-
տավում է, պիտի ստիպեմ ինձ նրա աչքերին
արցունքներ տեսնել:

Հոգեկան երկվության շնորհիվ՝ որ ես, բեմի
վրա կերպար լինելով, մնում եմ այդ կերպարի
կառավարողը, կարողացա օգտվել այդ դրու-
թյունից՝ հոգուտ դերի հարստացման և նրա
բարդացման:

Զարմանալի մի սովորություն:

Ներկայացումից հետո Փափագյանը երկար
ժամանակ չէր կարողանում քնել: Եվ, ըստ երե-
վույթին, լիցքաթափվելու համար, գիշերվա ուշ
պահին մի չարանճի խաղ էր խաղում մոտ ըն-
կերների գլխին:

Մի օր, ուշ գիշեր էր, երևի ժամը երկուսն
արդեն անց կլիներ, լավեց հեռախոսի զանգ: Ով
կարող է լինել այդպես անժամանակ: Վերցրի
56

լսափողը: Կանացի անձանոթ մի ձայն, ներկայանալով որպէս բուժքույր, խոնապահար հայտնեց, թե Արտաշատից, ներկայացումից հետո, մեքենան, որով Փափագլանը վերադառնում էր քաղաք, վթարի է ենթարկւել: Վարպետի վիճակը ծանր է և խնդրում է տեսնել իրեն, շատ կարևոր բան ունի ասելու: Ես ու տիկինս՝ Նելլին, շտապ նետուիւմ ենք փողոց և մեր դռների մոտ հանդիպում Արիւհենիկ Խաչանյանին, որին նույն ձայնը հաղորդել էր նույն լուրը:

Ծանապարհին հանդիպում ենք Վալիկ Վարդանյանին և Դավիթ Մալխանին, իրենց կանանց հետ վերադառնում էին ինչ-որ կերովտումից: Հայտնում եմ լուրը. Վալիկը միացաւ մեզ, իսկ Դավիթը Պերճանուշի և Կիրայի հետ շտապեց տուն, առողջապահության միմիստրի հետ հեռախոսով կապւելու համար:

Գնացինք երրորդ հիվանդանոց: Չկա: Անցանք երկրորդ հիվանդանոցը, դարձյալ չկա: Ծարունակեցինք ճանապարհը. առաջին հիվանդանոցում էլ չկա: Եվ այսպէս, քաղաքի բոլոր հիվանդանոցները շրջելուց հետո հուսահատ ու ջարդված վերադարձանք տուն: Ժամը չորսից անց է: Նորից զանգ, նորից կանացի նույն ձայնը հայտնում է, որ Փափագլանին է հանձնում լսափողը:

— Բարեկա՛մս, գերիք ինձ, բայց հալատացի, որ սիրում ես ինձ:

Ու բարձր ծիծաղ: Հաջորդում են միմյանց
նույնատիպ զանգեր բոլոր նրանց, որոնց ուշ
ժամին ոտքի էր հանել արտիստը: Իսկ առա-
վոտյան պարզվեց, որ ներկայացումից հետո մի
քանի հոգով վերադարձել են Երևան և տուն
գնալու փոխարեն «խուժել» են Անիկ Մկրտում-
յանի բնակարանը, իսկ տանտիրուհին ինձ և ու-
րիշներին ներկայացել է որպես բուժքույր:

Մի օր ասաց.

— Ծառ բանի եմ հասել, բայց մի փափագ
մնացել է մեջս: Հիսուն տարի ծառայել եմ Ծեքս-
պիրին, ուր գնացել՝ տարել եմ հետո ու ներկա-
յացրել նրան մեր հայ լեզվով, մեր հին լեզվով,
որ խստաշունչ է, ինչպես մեր երկինքը կայծակի
զարկի պահին, քնքուշ է ու ջերմ, ինչպես մեր
երկինքը երևանյան աշման օրերին: Ո՛ր ասես,
որ չեմ եղել, ո՛ր ասես ոտ չեմ դրել: Ու հավա-
տա, ամեն տեղ էլ մեր ժողովրդի պատիվը բար-
ձրը եմ պահել: Բայց մի տեղ, որ պատանի հա-
սակիս եմ եղել՝ Ծեքսպիրի հայրենիքն է: Ուզում
եմ հիմի գնալ, երբ ուժ եմ գգում մկանունքիս մեջ:
Ուզում եմ հիմի գնալ, երբ մեջքիս պետականա-
ցած ժողովուրդ է կանգնած: Ասում եմ գնամ,
լոնդոնցիների շլեքից բռնեմ, դնեմ տակս ու
դառնամ տուն, էլ ետ չնայեմ:

Մտա հյուրանոց Փափագյանին տեսնելու։
Գործ ունեի, հիմա չեմ հիշում, թե ինչ։ Հուզված
էր, կարծես նույնիսկ վրդովված։ Ետ ու առաջ
էր անում։ Հետաքրքրվեցի, թե ինչ է պատահել։
Ասաց, որ եղել է գերեզմանատանը և շատ վը-
տացել է, տեսնելով իր սիրելի ընկերոջ՝ Արուս
Ոսկանյանի շիրիմն այդպես անշուք վիճակում։
Վճռելով իր ծախքով զարդարել նրա շիրիմը,
գանգափարել է Արուսի մորը, հայտնել իր ցան-
կությունը և խնդրել տեսակցություն՝ դրա շուրջը
խորհրդակցելու համար։

— Երբ վերահասու եղա, որ արժանավայել
Արաքսի-հանքմը մտադիր է թաղվել իմ Արուս-
յակի կողքին և որ ինչ-ինչ պաշտոնական թույլ-
տվություն էլ ունի ձեռքին, իր այդ ցանկությունն
ապահովող՝ ես բարվոք համարեցի հրաժարվել
իմ ծրագրից և Արուսյակիս շիրիմը կանգնեցնել
իմ սրտում, ուր ո՛չ ոքի հնարավոր չլինի մտածել
իսկ հանգչելու նրա կողքին։

Մի օր հարցառիր՝ Էի անում թաշկինակի
տեսարանի վերջին լուսաբանությունից։ Ուզում
էի իմանալ, թե որտե՛ղ և ինչպե՛ս է հղացել այդ
միտքը։ Այդ առթիվ պատմեց Տուգանովի ոգևո-
րությունը այդ տեսարանով՝ Բաքվում, 1945-ին։

Ես ակամա անդրադարձաւ այն իրողությանը, որ
ահա քանի՜ ժամանակ է, երևի մի քանի տաս-
նամյակ, որ դերասանի խաղի մեծարման ու գնա-
հատության այդ կարգի դրսևորումներ չեն լի-
նում: Եվ մտածում էի ամիսսանքով՝ չլինի՞ թե
Փափազյանն այն վերջին ողբերգակն է, որ իր
հետ տանում է ռոմանտիկ հանդիսատեսին, որ-
պիսին, Փափազյանի պատմածով, եղել է Տու-
գանովը, Բաքվի ռուսական թատրոնի նշանավոր
ռեժիսորը:

Նայեց աչքերիս և չկռամեղով, թե ինչի մա-
սին եմ մտածում, կարծեց, թե չեմ հալխատում
ասածին, ժպտաց, որի մեջ վիրավորված մար-
դու դառնություն կար:

— Բոլորդ էլ այդպես եք, չեք հալխատում,
նույնիսկ դու, որ բարեկամս ես:

Մի փոքր հետո.

— Ոչ որի չէի պատմել, առաջին անգամ քեզ
ասացի, և չհալխատացիր: Կարող ես ժամանեին
հարցնել, իրեն՝ Տուգանովին:

Ես, իհարկե, ոչ ժամանեին հարցրի, ոչ էլ
Տուգանովին հարմար գտա հարցում անել նամա-
կով: Անցավ բավական ժամանակ, երևի մի եր-
կու թե երեք տարի և հանկարծ մի օր, նույնը,
ինչ պատմել էր Փափազյանը, պատմեց ռեժիսոր
Արտաշես Հովսեփյանը, որ այն տարիներին, աշ-
խատելով Բաքվի հայկական թատրոնում, ներկա
է եղել այդ դեպքին:

Գնացել էի Լենինական՝ թատրոնում զեկու-
ցում տալու։ Արտաշես Հովսեփյանը, որ այդ
թատրոնի դիրեկտորն էր և գլխավոր ռեժիսորը,
մի քանի դերասանների ներկայությամբ գան-
գառվեց Փափազյանից. խոստացել է ներկայա-
ցումների գալ, սա էլ հայտարարություններ է
փակցրել, տոմսեր վաճառել ոչ միայն քաղա-
քում, այլև գյուղերում, իսկ Փափազյանը, Լենի-
նական գալու փոխարեն, ճանապարհվել է Սոե-
փանակերտ։

Գանգատն իրավացի էր և ես Փափազյանին
արդարացնող ոչ մի պատճառաբանություն չկա-
ռողանալով գտնել՝ սասացի, թե ճիշտ է, լավ չի
արել, բայց նրան պետք է ընդունել այնպես,
ինչպես որ կա։

Հովսեփյանը, ենթադրելով, թե ես այն տպա-
վորության եմ, թե ինքը դրա հիման վրա կաս-
կածի է ենթարկում Փափազյանի մեծությունը,
հարցրեց, թե ես գաղափար ունե՞մ, թե ով է
Տուգանովը և, դրական պատասխան ստանալով,
սասաց.

— Դե որ այդպես է՝ լսեցեք, ես ձեզ մի դեպք
պատմեմ Փափազյանի կյանքից, որ դժվար թե
լսած լինեք։

Տեսնելով, պատրաստվում ենք լսելու՝ նա
անշտապ մի շարժումով թարմացրեց ծխախոտի
կրակը և պատմեց հետևյալը, որ նույնն էր, ինչ-
որ հայտնի էր ինձ Փափազյանի պատմածից։

— 1945 թվականն էր: Փափագյանը Երևան այցելելու ճանապարհին կանգ էր առել Բաքվում՝ ներկայացումներ տալու համար: Բաքվի հասարակությունը կարոտել էր Փափագյանին: Ես շատ եմ տեսել Փափագյանի Օթելլոն, բայց ինչպես նա խաղաց այդ օրը՝ երևակայությունից դուրս բան էր: Երբեք նրան այդպես չէի տեսել, ոչ էլ կարող էր մտքովս անցնել այն բոլորը, ինչ որ նա արեց: Առանձնապես տպավորիչ էր թաշկինակի տեսարանը: Առաջին ներկայացումից հետո լուրը տարածվեց քաղաքում, և բոլորն ուզում էին տեսնել նրա խաղը: Ե՛վ ռուսներ, և՛ սոյբրեզանցիներ, և՛ հրեաներ: Եթե ասեմ, որ պատրաստ էին թատրոնի դռները ջարդել, միայն թե դահլիճ ընկնեն, հավատացեք, որ չեմ չափազանցնում:

Հովսեփյանը մի պահ կանգ առավ:

— Լուրը հասել էր Տուգանովին, և նա էլ, բոլորի նման, որոշել էր նայել Փափագյանի խաղը, մանավանդ երկար տարիներ նրա Օթելլոն տեսնելու առիթ չէր ունեցել: Չեմ հիշում, թե Փափագյանի որերորդ ներկայացումն էր, որ Տուգանովը եկավ թատրոն: Թե ի՞նչ է Տուգանովը՝ ինքների լավ գիտեք, ի՞նչ ասեմ: Ներկայացումից առաջ չգնաց կուլիսները՝ Փափագյանին տեսնելու:

Երրորդ զանգը տրվեց: Նա դահլիճ մտավ բոլորի հետ: Առաջին և երկրորդ արարներից հետո, ընդմիջումներից Տուգանովը եկավ իմ ա-

նանձնաստեղծակը, խոսեց զանազան հարցերից, բայց ոչ մի խոսք Փափազյանի ու նրա խաղի մասին: Ինքը ոչինչ չէր ասում, մենք էլ, թեև շատ էինք հետաքրքրվում, սիրտ չէինք անում հարցնել: Երրորդ արարից հետո չերևաց մեր սենյակում: Ենթադրելով, որ գնացել է Փափազյանի մոտ՝ շտապեցի կուլիսները: Ծառ մարդ կար այնտեղ, ով ասես, բացի Տուգանովից: Մտա դահլիճ. այստեղ էլ չէր: Կասկած ընկավ սիրտս, չլինի՞ թե չի հավանել ու թողել-հեռացել է: Ծտապեցի հանդերձապահի մոտ. ասաց, որ այո, հենց որ վարագույրը փակվել է, եկել է վերարկուն վերցրել ու գնացել: Ասես ասո՞ր ջուր լըցրին գլխիս: Տարակուսած ետ դարձա և միակ բանը, որ կարողացա մտածել՝ այն էր, թե ինչ լավ եղավ, որ Փափազյանին չէի ասել, թե Տուգանովը եկել է ու նայում է ներկայացումը: Երբ ներկայացումը վերջացավ, անցա կուլիսները, և հիմա չեմ հիշում, թե քանի անգամ, համեմայն դեպս շատ-շատ էր դա, դահլիճն իր ծափով ու կանչերով Փափազյանին բեմ էր վերադարձրել: Այժմ, ինչպես միշտ, մարդիկ, որոնց մատչելի էին կուլիսները, մարդիկ, որ երբեք չէին եղել կուլիսներում, մի մեծ բազմությամբ շրջապատել էին Փափազյան-Օթելլոյին, որն իր փառահեղ ու հաղթ հասակով կենտրոնում կանգնած, ժպտում էր մեկ սրան, մեկ մյուսին, կարճ պատասխաններ էր տալիս իրեն ուղղված հարցերին, ստո-

րագրություն դնում իրեն պարզված լուսանկարների ու ծրագրերի վրա: Ահա այդ ժամանակ էր, որ կուլիս մտավ Տուգանովը, երջանիկ մի ժպիտ դեմքին՝ կանգնեց դռների մոտ:

— Տուգանովը...

Ասացին նրան ճանաչող մարդիկ ու իրենց պաշարումից ազատեցին Փափազյանին: Սրանց օրինակին հետևեցին և նրանք, որ չգիտեին, թե ով է ներս մտած ծերունին: Փափազյանը, տեսնելով Տուգանովին, բացականչեց.

— Ալեքսանդր Ալեքսանդրովի՛չ, — ու ձեռքերը պարզած՝ քայլեց դեպի նա:

Տուգանովը ձեռքի հրամայական շարժումով կանգնեցրեց նրան: Փափազյանը քարացավ տեղում: Տուգանովը, թափառական այդ մեծ հեղինակությունը, որ տարիքով էլ մեծ էր նրանից, ծունկի եկավ և այն մի քանի քայլը, որ իրեն բաժանում էր Փափազյանից, ծնկաչոք անցավ, մոտեցավ արտիստին, վերցրեց Օթելլոյի զգեստի քղանցքը, մոտեցրեց շուրթերին և ապա գլուխը բարձրացնելով՝ ի լուր բոլոր ներկաների՝ ասաց.

— Այս գիշեր ես համոզվեցի, որ դու աշխարհի ամենամեծ արտիստն ես:

Փափազյանը բարձրացրեց նրան, և երկար ժամանակ ողջագործված մնացին՝ ներկա գտնվողների խանդավառված ծափերի ու կանչերի աղմուկի տակ:

Երբ շրջապատը հանդարտվեց և Օթելլոն իր

սև բազուկներից ազատեց Տուգանովին, մա ձեռ-
քը տարաւ ծոցագրպանը և այնտեղից հանեց
Փափագյանի լուսանկարը, 1913 թե 1914 թվա-
կանի մի նկար, որի վրա Պոլսից Թիֆլիս եկած
Փափագյանի մակագրությունը կար: Ահա թե ին-
չու էր երրորդ արարից հետո Տուգանովը տուն
շտապել: Եվ խնդրեց, որ Փափագյանը մույն նկա-
րի վրա, երեսուն և ավելի տարիներ հետո, մոր
մակագրության արժանացնի ջահել օրերի այս
հազվագյուտ հիշատակը:

Փափագյանը չէր սիրում սեղան նստել, քեֆ
անել: Նա ուներ օրվա իր կարգն ու կանոնը,
որին հետևելը տասնամյակների ընթացքում նրան
հեռու է պահել հիվանդանալու վտանգներից:
Երկու բան միայն կարող էին խախտել այդ կար-
գըն ու կանոնը՝ թատրոնը և կանաչք: Խմել չէր
սիրում. կոնյակը և գինին շատ շուտ էին ազդում
վրան:

Մի անգամ հարցրի, թե մի՞թե ինքը չի մաս-
նակցել այն սեղաններին, որ բացվել են ներկա-
յացումներից հետո, երբ ինքը ռուսական շրջիկ
խմբի գլուխն անցած մի քաղաքից մյուսն է գը-
նացել:

— Մեծ մասամբ խուսափել եմ: Եթե հնարա-
վոր չի եղել, մի կես ժամ նստել եմ պատշաճը

պահելու համար, հետո, երբ խաղընկերներս արդեն գիմովցած էին լինում, աննկատ հեռացել եմ, մտել անկողին: Նրանք նստում էին մինչև ուշ գիշեր: Դե՛, նրանց ինչ, դժվարն իմն էր, վաղը ներկայացման ծանրությունը պետք է վրաս առնեի:

— Իսկ կանա՞յք...

Ծիծաղեց:

— Անունս է դուրս եկել և շատ էլ մի հավատա:

Ժպտաց:

— Գիտես ինչ, բարեկամս, կինն այնպիսի արարած է, որին անկարելի է չսիրել:

Արովյան փողոցումն էր, հյուրանոցի մուտքի մոտ: Փափազյանն էր, նկարիչ Խաչատուր Եսայանը և ես: Այն օրերին էր, երբ Փափազյանը պատրաստում էր «Ուրիշ Ակոստայի» նոր բեմադրությունը՝ իր մասնակցությամբ: Բոլորս էլ այն համոզման էինք, որ նա եթե կամենում է՝ պետք է բեմադրի և ոչ թե խաղա: Իրեն դժվարանում էինք ասել, բայց ակնարկում էինք, երբեմն մութ, երբեմն բավական թափանցիկ: Փափազյանը կամ չէր հասկանում, կամ էլ չհասկանալու էր տալիս: Իսկ եթե հասկանում էր՝ դի-

մադրում էր ինչքան ուժ ունեւ, նեղ դրությունից դուրս գալու մի սրամիտ ելք գտնելով:

Եսայանը հարցրեց.

— Քանի՞ տարեկան է Ուրիելը:

Նկարիչն այդ լավ գիտեր, բայց նրա նպատակն այլ էր: Փափագյանը հասկացավ.

— Ուրիելը տարիք չունի. նա փիլիսոփա է:

Լեւոնականի թատրոնի շքամուտքի ստաջ, ծառասովերում կանգնած զրուցում էր երիտասարդ և ալիագ դերասանների մի ոչ մեծ խումբ: Փափագյանն էլ էր նրանց հետ:

Մի մուրացիկ մոտեցավ և հերթով ձեռքը պարզեց բոլորին: Մի տարեց դերասան բացեց փողաքսակը ու երբ տեսավ, որ մի ուրլիանոց է ձեռքին, թղթադրամը նորից տեղը դրեց, և երկար որոնելուց հետո, գտավ մի քսան կուպեկանոց: Մուրացիկը մոտեցավ Փափագյանին. նա ձեռքը տարավ գրպանը, շարունակելով խոսքը, և ավելի, որպէս նախատինք տարեց ընկերոջ, քան օգնություն, արտիստիկ անփութությամբ մուրացիկի բռան մեջ դրեց մի տասը ուրլիանոց:

Խոստացա երեկոյան լինել իր մոտ: Տեսնեմ՝ գահաւորակին նստած է մի ծեր հոգևորական,

Փափագյանն էլ արտակարգ ուրախ է. ծանոթացրեց: Պարզվեց, որ դա հայր-Բողոքյանն է, միակը, որ դերասանի ուսուցիչներից և դաստիարակներից ողջ է մնացել: Բողոքյանին Փափագյանը հանդիպել էր Վեներտիկոյւմ ուսանելիս: Պատմության դասատուն է եղել: Հիսունմեկ տարվա անջատումից հետո կրկին հանդիպել են: Բողոքյանը, որ ութսունը լրացրել ու վաղուց առաջ է անցել, խարխլած մի ծերուկ է, այնքան դալկադեմ, որ թվում է, թե արյունը սառել է մեջը: Ժպտում է մանկական մի արտահայտությամբ: Բայց հիշողությունը լավ է, և ուսուցիչ ու աշակերտ մեկիկ-մեկիկ հիշում են վարժարանցիներից, թե ով ուր է և ինչ ճակատագիր ունեցավ:

Երբ ներկայացրին ինձ՝ ասաց.

— Ինձի համար մեծ ուրախություն է ձեզի հետ ծանոթանալը. ամեն մեկ նոր անձ իմ կյանքում հույս է, որ տակավին կշարունակվի կյանքս:

Հիշեցին հայր-Ղազիկյանին:

— Ան ալ պարտիզակից էր, ինչպես ես,— դարձավ ինձ,— մեր գյուղը տասներկու հազար բնակչություն ուներ, երբ թուրքերը վրա կուտան, հայր-Ղազիկյանը իր ձեռագրերը կթաղե հողին մեջ ու նոր կլքե գյուղը:

1956-ին պետք է տեղի ունենար հայ արվեստի և գրականության տասնօրյակը Մոսկվայում: Փափագյանը մեծ ցանկություն ուներ մասնակցելու, հույսեր կապելով, թե, վերջապես, կստանա դերասանի համար բարձրագույն տիտղոսը մեր երկրում՝ «Սովետական Միության ժողովրդական արտիստ»:

Թատրոնում կալին մարդիկ, այն էլ բավական ազդեցիկ դեմքեր, որոնք դեմ էին Սունդուկյանի անվան թատրոնի կազմի մեջ Փափագյանին տեղ տալուն:

Այդ հարցը մի քանի անգամ քննության առարկա դարձավ թատրոնի գեղարվեստական խորհրդում: Լինելով այդ խորհրդի անդամ, ես ու մի քանի ուրիշ ընկերներ պաշտպանում էինք Փափագյանի շահերը: Հակառակորդները ասում էին, թե Փափագյանի արվեստը իր բնույթով ոչ մի ընդհանուր բան չունի սունդուկյանցիների դերասանական արվեստի հետ: Պաշտպաններս առարկում էինք, ասելով, թե Սունդուկյանի թատրոնի դերասանները մի միասնական ոճի դերասաններ չեն, հետևապես եղած առարկությունը արհեստական է, որով կամենում են կասեցնել մասնակցությունը մի դերասանի, որով, թվում էր, պետք է հպարտ լինի թատրոնը:

Փափագյանը գեղարվեստական խորհրդի ան-

դամ չէր և չէր մասնակցում նիստերին: Վեճերը բավական կրքոտ էին, երբեմն էլ ընդունում էին անձնական վիրավորանքի բնույթ:

Հարցը որոշվեց հոգուտ Փափագյանի:

Մոսկվա տարվող խաղացանկում կար «Օթելլո», բեմադրելու էր Լևոն Քալանթարը, որի կարծիքով գլխավոր դերը պետք է կատարեր Գեղամ Հարությունյանը: Դերը տրվեց Փափագյանին:

Տեղի ունեցավ ներկայացման հանձնումը: Փափագյանն այն չէր: Ոչ այնքան այն պատճառով, որ տարիք էր ասել, որքան այն, որ ենթարկվել էր բեմադրող ռեժիսորի մեկնաբանությանը, կորցրել իրենը և ռեժիսորի ստաջարկածնորն էլ, որ գոնե ինձ խիստ վիճելի էր թվում, չէր բյուրեղացրել:

Ներկայացման գիշերը քնել չկարողացա և հասկացա, որ չեմ հանգստանա, մինչև մի նամակ չգրեմ իրեն՝ Փափագյանին և չհայտնեմ իմ հուսահատ տպավորությունը: Նամակը երկար ստացվեց: Փափագյանը ոչինչ չասաց նամակը ստանալու մասին, բայց հանդիպելիս խուսափեց ինձանից: Ներկայացման ժամանակ ելույթ ունեցա գրածս նամակի ոգով: Ինքը ներկա չէր, բայց նրան հայտնել էին, թե ով ի՞նչ է ասել: Ստոնություն մտավ մեր հարաբերությունների մեջ: Նա չէր ուզում հասկանալ, որ ես չէի կամենում, որ նա այդպես ներկայանա իրենով մի ժամանակ հիացած Մոսկվային, այդ պարտու-

թշունը համարելով շատ թանկ հատուցում՝ բարձրագույն տիտղոս ստանալու պատվի դիմաց:

Փափագյալն հիշաշար չէր: Եվ այդ ստունությունը հագիվ մի ամիս տևեց: Մի երեկո զանգ տվեց, խնդրեց անպաշտան անցնել իր մոտ մի կարևոր գործով: Ինչպես այդ, այնպես էլ մեր մյուս հանդիպումներին դրա մասին խոսք չէինք բացում: Երբ մեկնում էր Մոսկվա, ճանապարհելիս բարեմաղթեցի հաջողություն: Մոսկովյան մամուլը նրան գովել էր և նա, իհարկե, գիտեր այդ, մասնագետների նեղ շրջանը դժգոհ էր մընացել, որից, բարեբախտաբար, նա տեղյակ չէր: Ու երբ վերադարձավ, միայն մի խոսք ասաց.

— Իզուր էիր անհանգստանում. ամեն ինչ կարգին էր:

Ասաց և գրկեց ինձ ու համբուրեց: Բայց ես գիտեի, որ բնավ էլ ամեն ինչ կարգին չէ:

Մոսկովյան տասնօրյակից մեր արվեստագետները վերադարձան: Ոչ ոքի հայտնի չէր, թե ով ինչ կոչում է ստանալու, ինչ շքանշան կամ մեդալ: Բոլորն էլ անհամբեր էին: Վերջապես հրապարակվեց տեղական որոշումը կոչումների մասին: Միառժամանակ հետո հայտնի դարձավ նաև, թե Միությունական Գերագույն սովետը ում ինչ շքանշան է շնորհել: Անցնում էին օրեր և

այդպէս էլ հաշտնի չէր, թե Սովետական Միության ժողովրդական արտիստի կոչման քանի՛ հոգի են արժանանալու և ուլքե՛ր են լինելու դրանք: Պարզ էր, որ չորսից կամ հինգից չէր անցնելու քանակը, իսկ թե ուլքեր էին լինելու՝ առատ ենթադրությունների տեղիք էր տալիս և հավակնորդների ցանկը տասից անցնում էր:

Ամեն օր սպասվում էր ու ես խմբագրությունում աշխատող ընկերոջս՝ Ժիրայր Հակոբյանին, խնդրեցի, որ իմանալուն պէս հեռախոսով հաշտնի ինձ: Բոլորը սպասում էին: Սպասում էր նաև Փափազյանը: Երեկոյան ժամը 9-ը կլիներ, որ ընկերս զանգահարեց. ստացողների հնգյակում կար նաև Փափազյանի անունը: Զանգահարեցի թատրոն, արդեն գիտեին: Հարցրի, թե Փափազյանին հաշտնե՞լ են: Պարզվեց, որ ոչ, որովհետև այդ ժամանակ նոր էր ստացել բնակարանը և հեռախոս չունէր: Իմ տանն էին այդ պահին արվեստի մի խումբ մարդիկ, որոնց մեջ՝ Բաբկեն Ներսիսյանը: Առաջարկեցի գնալ Կիևյան փողոց և շնորհավորել արտիստին:

Անահիտը դուռը բացեց և զարմացած մնաց, որ այդքան շատ մարդ, առանց իմաց տալու, եկել են իրենց տուն, իսկ Փափազյանը սեղանի մոտ նստած սրապանս էր բացում:

— Շնորհավորո՞ւմ եմ...

Գոչեցինք ու բոլորս վրա ընկանք ողջագործվելու:

— Իսկ ի՞նչ է եղել որ:

— Դու այսօրվանից ու այս ժամից Սովետական Միության ժողովրդական արտիստ ես:

— Չի կարող պատահել:

Չէր հավատում: Սկսեցինք հավատացնել, ա-
սացինք նաև, թե էլ ով է ստացել: Կարծես ակը-
սեց հավատալ, բայց մի տարակուսանք կար մե-
ջը: Մեկ էլ դուան զանգ ու սենյակ մտալ բեմի
հնագույն բանվոր Կոստանը՝ շնորհավորանքը
շուրթերին:

Հավատաց:

Նոր միայն փաթաթվեց ամեն մեկիս, շնոր-
հակալություն հայտնեց բարի լուրով գալու հա-
մար ու խնդրեց Անահիտին սեղան պատրաս-
տել:

Հետզհետե բնակարանը լցվեց ծանոթ և ան-
ծանոթ մարդկանցով: Երբ զվարթ մթնոլորտ էր
տիրում և Փափազյանի ուրախությանը չափ չկար,
իմ մտքով մի բան անցավ:

Այս արտիստը, որ իր տեսակի մեջ եզակի էր,
ոչ միայն իր հզոր արվեստով, այլև լայն ժողո-
վրդականությամբ, թվում է, թե կարող էր այդ
կոչումը ստանալ Կաշալովի և Մոսկովի հետ
միաժամանակ, մի խոսքով՝ ոչ թե հիմա, այլ
սրանից մի քսան տարի առաջ:

Եվ մի՞թե, մտածում էի ես, այսքան ուշացու-
մով ստանալու դեպքում էլ, այդ մեծ արտիստը

պետք է ապրումներ, կասկածներ ունենար՝ կըստանա՞, թե ոչ:

Մի ուրախ պահի հարցրի:

— Վահրամ Գամերովիչ, մենք որ եկանք, թողթ էիր բացում. ճիշտն առա, մտածո՞ւմ էիր՝ «եթե բացվեց՝ կատանամ, եթե ոչ՝ ոչ»:

— Ինչ թաքցնեմ, մտքինս դա էր:

1958-ի հունվարի 6-ին լրացավ Փափագյանի 70 տարին: Նա, որ այդ օրը որպես կանոն անպայման բեմ էր բարձրանում, ցանկություն հայտնեց այս անգամ Արթենին խաղալու: Արտիստի երկրպագուները, տեսնելով, որ նրա հոբելյանի շուրջը ոչ մի խոսք չկա, ոչ մի պատրաստություն չի տեսնվում, խոսքերը մեկ արած, շնորհավորական հեռագրեր ուղարկեցին տան ու թատրոնի հասցեով: Հեռագրերը բավական շատ էին ըստացվել և դա խիստ հուզել էր Փափագյանին: Իսկ անվանի դերասաններից մեկը, սրտնեղելով, առաց.

— Եթե այսպես պետք է լիներ, զգուշացնեիք՝ մեզանից մեկն ու մեկը բեմ կբարձրանար և կողջուներ նրան ծննդյան օրվա առթիվ:

— Ծառ լավ կլիներ. իսկ ինչո՞ւ չեք մտածել, — հարցրեց ներկա գտնվող դերասաններից մեկը:

— Օրը չգիտեիր:

— Այդ ինչպէս է, որ այսքան մարդ գիտեր, իսկ դուք չէք իմացել:

Այս «վեճը» շարունակվում էր, իսկ Փափագյանը անտեղյակ դրանից, սիրո խելացնոր խոստովանության դառը պահեր էր ապրում բեմում և հանդիսատեսն իր ծափերով ու կանչերով շնորհակալություն էր հայտնում ոչ միայն այսօրվա խաղի, այլև դերասանին ընդհանրապես՝ տարիներ շարունակ գեղեցկի զգացողությունն իր մեջ հաստատ պահելու և խորացնելու համար:

1959-ին, մի տարվա ուշացումով Փափագյանի ծննդյան 70-ամյակը նշվեց: Իր վերջին խոսքում, ի միջի այլոց, ասաց.

— Ծնորհակալ եմ ամենքից՝ իրենց լավ խոսքերի համար: Մի բան լավ չէին անում միայն, որ ասում էին, թե շրթանասուն տարեկան եմ դարձել: Ինչի՞ եք այդպիսի անհարմար բաներով հետաքրքրվում: Ես ձեզ, սիրելի հանդիսատեսներ, որ եկել եք այս գիշեր ինձ պատվելու, հարցնում եմ, թե դուք ինչքա՞ն եք դարձել: Ես այնպիսի տպավորություն ստացա, թե այդ բոլորն ասում են նրա համար, որ տանը նստեմ ու այլևս գործ չանեմ: Չեղած բան է, չեմ կարող:

Կնի՜կ եմ, ինչ է, որ ձեռքերս ծալեմ ու նստեմ:
Չեմ զգում տարիքս, ուրեմն՝ այդքան չեմ: Ես դեռ
շատ բան ունեմ անելու, իսկ թե որտե՛ղ ու ինչ-
պե՛ս կանեմ՝ չգիտեմ, գիտեմ միայն, որ ուր էլ
լինի՝ կլինի միայն այս տախտակամածի վրա՝
բեմում:

Եվ այնուհետև.

— Ես մի նետ եմ, որի աղեղը քո ձեռին է,
իմ ժողովուրդ: Եվ դու ես արձակել ինձ միջոցի
մեջ: Ես հիմա էլ սլացքի մեջ եմ, թռչում եմ, գնում
եմ: Թե քո արձակած նետը ե՛րբ և որտե՛ղ է
ժայռի հանդիպելու ու խորտակվելու՝ այդ իմ
իմանալու բանը չէ:

Հորեկյանին անդրադարձավ Անգլիա գնալու
փափագին: Դարձավ դեպի կառավարության
ներկայացուցիչները, դեպի ժողովուրդը և խըն-
դրեց օգնել, ուղարկել իրեն Լոնդոն՝ այնտեղ խա-
ղալու համար:

— Կգնամ՝ տարիքիս հիսունը այստեղ թո-
ղած, ու կվերադառնամ, հավատացեք ինձ, ինչ-
պես մի քսան տարեկան:

Հետո.

— Իմ միակ ցանկությունն է հիմա այդ. մինչև
չկատարվի՝ չեմ մեռնի:

Սունդուկյանի թատրոնը բեմադրեց Ուիլյամ Սարոյանի «Իմ սիրտը լեռներում է» պիեսը: Մեք-Գրեգորի դերը կատարում էր Հրաչյա Ներսիսյանը: Մի քանի ներկայացումից հետո Փափազյանը ցանկություն հայտնեց խաղալու նույն դերը: Փոխնետիոյս Էին խաղում: Փափազյանի առաջին ներկայացման օրը թատրոնումն էի: Այդ օրը տեղի ունեցավ մի բան, որ հետո կրկնվում էր բոլոր ներկայացումներին:

Մեք-Գրեգոր-Փափազյանի վերջին տեսարանն էր: Մեկ հիշողության թելը կորցնելով, մեկ վերագտնելով մտքի պայծառությունը, բայց միշտ հոգեկան մեծ հուզումով նա մի խառը մեմալսություն էր կարդում Լիրից և Համլետից: Փափազյանը մի-փոքր շեղվելով հեղինակից՝ հավելում էր շեքսպիրյան ուրիշ հատվածներ էլ: Այսինքն՝ մտնում էր իր իսկական տարերքի մեջ:

Այդ մեմալսությունից հետո Մեք-Գրեգորը վախճանվում է:

Բեն-Ալեքսանդրն ասում է.

— Այս մարդը մեր ժամանակի շեքսպիրյան առնականեմ դերասանն էր:

Բեն-Ալեքսանդրի այս խոսքերը իլացան ծափահարությունների տարափում:

Հրաչյային, որ թվում է, թե Փափազյանից

ավելի հաշող էր այդ դերում, չէին ծափահարում այստեղ:

Փափագյան-Մեք-Գրեգորին տեսել եմ մի քանի անգամ և միշտ նույն այդ տեղում դահլիճը ծափերով էր լցվում:

Միլիցիայի ակումբում Փափագյանի հանդիպումն էր: Զեկուցումից հետո միլիցիոներները ողջունեցին նրան: Վերջում ինքը շնորհակալության խոսք ասաց: Ի միջի այլոց նկատեց նաև հետևյալը.

— Ինչ լավ հայերենով էին խոսում այս ամբիոնից ինձ ողջունողները: Այն ընկերը, որ առանց թղթի կտորի խոսեց այդքան գեղեցիկ, նույնպե՛ս միլիցիայի աշխատող է:

Դահլիճում նստածներն ասացին, թե այո, խոսողը միլիցիոներ է:

— Անցյալ օրը, — շարունակեց իր խոսքը Փափագյանը, — գնացել էի փոստ՝ մի ծրար արտասահման ուղարկելու: Կողքիս կանգնած էր մի կին, երիտասարդ, հայ տիկին՝ մանչուկի ձեռքից բռնած: Եվ պատկերացնո՞ւմ եք, այդ գեղեցիկ, հրապույրով լի կինը իր մանչուկի հետ խոսում էր մի այնպիսի անճոռնի հայերենով, որ զարհուրեցի: Քանի որ ձեր մեջ այդքան լավ հայերեն իմացողներ կան, ապա աղերսագին

խնդրում եմ ձեզ, չե՞ք կարող, արդյոք, մեր լեզուն այդպես անխնա աղավաղողներին, անհոգի հայերենով խոսողներին կալանքի տակ առնել:

Դահլիճում ուրախ ծիծաղ բարձրացավ:

— Մի՛ ծիծաղեք, լուրջ եմ ասում: Մի՞թե կարծում եք, որ դրանց հասցրած վնասը նվազ է գրպանահատի հանցանքից:

«Ուրիշ Ակոստա» ներկայացումից հետո մի անձանոթ ծերունի մոտեցավ Փափագլանին, ներողություն խնդրեց ուշ ժամին անհանգստացնելու համար և հարցրեց՝ թե ինչո՞ւ չի թողնում բեմը, չէ՞ որ հենց ինքը իր գրքում ասում է, թե դերասանը պետք է թողնի բեմը ավելի վաղ, քան բեմը կթողնի նրան:

Անմիջապես չպատասխանեց: Զննական հայացքով նայեց ծերուկի աչքերին և ուզեց հասկանալ, թե իր հոգևած պահին ուզում է իր հոգու հետ խաղա՞լ, թե պարզասիրտ հետաքրքրության արդյունք է այդ հարցումը: Իսկ ծերունին նայում էր նրան այն անկեղծ սրտաբացությամբ, որ մարդուն կաշատում է անմիջապես:

— Քանի տարեկա՞ն ես:

Հարցրեց Փափագլանը:

— 67:

— Կի՛ն ունի՞ս:

— Այո:

— Առաջվա պէս սիրո՞ւն է, երիտասա՞րդ, հրապուրի՞չ:

Ծերուկը շվարած նայում էր Փափագյանին և չէր հասկանում, թե այդ բոլորն ինչ կապ ունի իր հարցի հետ:

— Դե՛, թող էլի, ինչի՞ չես թողնում: Ձեռ կարողանում, այնպէս չէ՞:

Լոնց:

— Այդպէս էլ ես, սիրելի՛ս: Տեսնում եմ, հասկանում եմ, ուզում եմ, բայց չեմ կարողանում:

Լևոն Քալանթարը, հետո նաև ուրիշները, նախատեց ինձ «Հետադարձի» այն էջի համար, որ Արշավիր Ծախապետունու է նվիրված:

Մի օր Փափագյանին ասացի, թե այդ մի էջը դժգոհությունների շատ առիթ է տվել:

— Դու ես մեղավոր:

Զարմացա:

— Ինչպե՞ս թե:

— Ծատ էլ գրել էի՝ ջնջելիք: Հենց սկզբից քեզ քարթբլանժ տվի, ասացի՝ ինչ ուզում ես արա: Դու էլ արիր, շատ էջեր ու տողեր կրճա-

տել ես, մի ձայն հանել էմ, չէ՛: Չեմ հասկանում՝ ինչպես եղավ, որ այդ էջը թողիր:

Ես պատմեցի լսածս. Լոս-Անջելոսի օրիորդաց վարժարանը երեկո է կազմակերպում և դիմում է Ծախաթունուն, խնդրում մասնակցել: Դերասանը, որ գամված էր անկողնուն, ողորկում է մի նամակ, որ գրել էր թատրոնի մասին:

Փափագյանը լսում էր ուշադիր, կարեկցանքով լի:

Ասացի նաև, որ իր նամակում խոսել է այն մասին, թե հայ թատրոնը անկում է ապրում, թեև նա շատ մեծ դեր ունի ազգահաստատման գործում լեզվապահպանման տեսակետից: Բայց վերջում ասել է, թե անկարելի է անկումը մի թատրոնի, որ աշխարհին տվել է երեք աչնայիսի հսկա, ինչպես Ադամյանը, Սիրանույշը և Փափագյանը:

— Ծի՛շտ...

Հագիվ բացականչեց Փափագյանը և այլևս չկարողացավ շարունակել խոսքը, ձայնը խեղդվեց կոկորդում:

— 1932-ին, որ Փարիզ էի, առաջին ներկայացմանս՝ Օթելլո, ֆրանսերեն, ֆրանսիացի դերասանների հետ, «Օդեոն» թատրոնում ինքը հետևեց հագնվելուս, իր ձեռքով դիմափարպեց ինձ. կողքիս մնաց կուլիսներում մինչև առաջին մուտքս ու ասաց. «Քեզ տեսնեմ, Հայաստանը թող աչքիդ առաջ լինի»:

Մի երեկո զանգահարեց.

— Չե՞ս կարող գալ ինձ մոտ:

— Ի՞նչ կա:

— Անհետաձգելի գործ:

— Իսկ եթե վաղը երեկոյան գամ:

— Անկարելի է:

— Վաղը ցերեկով գամ:

— Անկարելի է:

— Վահրամ Գամերովիչ, հոդված եմ գրում, վաղը առավոտյան պետք է հանձնեմ:

— Գիշերը կգրես, արի անպայման, իմ գործըն աւանդաձգելի է. ուզում եմ խորհրդակցել հետո:

Գնացի:

Սկզբում բարև-ատածու բարին, հետո քեֆ ու հալ, վերջապես հազար ու մի հարց, բայց ոչ մի խոսք այն գործից, որի համար կանչել է:

Արդեն ժամը ուշ է, շուտով գիշերվա 12-ը կլինի: Վեր եմ կենում, բայց էլի չի ասում, թե ինչու է ինձ կանչել: Ստիպում է մատել:

— Հա՛, գիտես ինչի՞ մասին էի ուզում հետո խոսել: Ասա խնդրեմ. ի՞նչ պիտի լինի մեր թատրոնի վիճակը:

Ու սկսվեց մի գրույց, որ կարող էր և՛ վաղը տեղի ունենալ, և՛ մյուս օրը, և՛ մի ամիս հետո:

Նստեցինք մինչև գիշերվա ժամը երեքը:

Երեկոյան դեմ ճանապարհովեցի Փափագլանի մոտ: Հայելու առաջ կանգնած փողկապն էր կապում: Այնտեղ էր նաև Արման Կոթիկյանը:

Հետաքրքրուէցի, թե ուր է պատրաստվում գնալու:

— Կոնսերվատորիա, հանդիպման: Ձե՛ս գա մեզ հետ:

Գնացի: Կոթիկյանը ներկայացրեց դերասանին աչնպես, ինչպես այդ արվում է սովորաբար, բայց մի մանրամասնությամբ կար նրա խոսքի մեջ, ըստ իս աչնքան կարևոր, որ անհրաժեշտ է պահպանել ու ես տուն գնալուց հետո գրի առա:

Կոթիկյանը, կամենալով Փափագլանին ներկայացնել առավելապես օտարների գնահատությանը, պատմեց 1932-ի փարիզյան հյուրախաղերից մի դրվագ:

Փափագլանը պետք է բեմ բարձրանար Օթելլոյի դերում ֆրանսերեն «Ատելլե» թատրոնի դերասանների ընկերակցությամբ:

Փափագլանը, ինչպես պատմեց Կոթիկյանը, խնդրում է վերջինիս իր հետ թատրոն գալ փորձերի:

— Առաջին օրը ռեժիսորը (անունը չեմ հիշում) ներկայացնում է Փափագլանին «Օթելլո» ներկայացման մեջ զբաղված դերասաններին:

Փափագյանը նեղվում էր և իմ տպավորությամբ մի փոքր էլ վախեցածի նման էր: Ռեժիսորը իր բեմադրության գլխավոր սկզբունքները բացատրելուց հետո անցավ միզանացեհներին: Ու թեև նա հայ ողբերգակին առաջարկեց սրբագրել, փոփոխել, եթե ուզում է, որ իրեն հարմար լինի խաղալ, բայց հայ դերասանը լուռ լսում էր: Մյուս փորձին սկսեց հարցեր տալ, իսկ երրորդ օրը բոլորը նստած էին, բացի Փափագյանից: Չկար առաջին օրվա կաշկանդվածությունը, արտիստն իրեն ազատ էր զգում և բացատրում էր, թե ինչ է ուզում ինքը: Չորրորդ օրը վիճակները բոլորովին փոխվել էին. դրության տերը արդեն Փափագյանն էր: Ուշադիր լսում էին նրան, հետաքրքրված և, ճիշտն ասած՝ ինձ համար էլ նորություն էր ընկերոջս պաշարի ալդախի մեծ չափը և մանավանդ ինքնատիպ մեկնությունները կերպարների ու նրանց միջև եղած փոխհարաբերությունների: Այլևս ոչ մի կասկած չունեին ֆրանսիացի արվեստակից ընկերները, որ Փափագյանի խաղը գրավելու է Փարիզի դժվարահաճ հանդիսատեսին:

Դրանից հետո Կոթիկյանը պատմեց առաջին ներկայացման թողած տպավորությունը, մեջբերեց ֆրանսիական մամուլի բարձր գնահատությունը և այլն:

Լուր հասավ ինձ, որ Փափագյանը սրտի ուժեղ հոսքա է ունեցել ու պատկել է: Դա 1965-ի հունվարի 16-ին էր:

Ծտապեցի մտքը:

— Չեմ հասկանում ինչ է պատահել, որ այսօր այնքան մարդ եկավ ու գնաց, ինչպես ոչ մի օր:

Դադար:

— Չլինի լուրջ հիվանդ եմ ու ես ոչինչ չգիտեմ:

Առանձնացա Անահիտի հետ, իմանալու, թե բժիշկներն ինչ են ասել:

— Ասացին, որ ինֆարկտ է — շնչաց Անահիտը:— Եվ զգուշացրին ինձ, որ հիվանդը պատկած է մնալու քաղաքի երկար, մի տարի, գուցե նույնիսկ ավելի, պատկած ժամանակն էլ չըպետք է շարժվի:

Մի փոքր հետո.

— Եվ պատկերացնում ես, բժիշկների գնալուց մի ժամ էլ չէր անցել, որ Վահրամյա սրտնեղեց պատկելուց, վերմակը թափով նետեց մի կողմ և ընդոստ քալով մոտեցավ պատուհանին ու երկար դիտում էր փողոցի շարժումը:

Փափագյանը երկար պատկեց, երևի մի տարի, նույնիսկ ավելի:

1966-ի մարտի 5-ին տեղի պիտի ունենար թատրոնի բացումը:

Թատերասրահը լեփլեցուն էր: Շատ մարդ կար նաև բեմում, իսկ թատրոնի դերասանները գրեթե բոլորն էլ եկել էին: Դեռ վարագույրը չէր բացվել, որ հայտնվեց Փափագյանը՝ լավ հագնոված, գեղեցիկ ինչպես միշտ: Բոլորը մնացին զարմացած, մանավանդ որ ամենքին հայտնի էր, որ բժիշկներն արգելել էին նրան տանի դուրս գալ:

— Ինչպե՞ս կարող էի տանը մնալ այսպիսի երանելի մի օր:

Ժպտաց:

— Վերջապե՛ս, վերջապե՛ս:

Չհառկացանք, թե ինչի մասին է խոսքը:

— Հայ դերասանի երազանքը կատարված է: Հայ դերասանը միշտ էլ երազել է իր թատրոնն ունենալ և չի ունեցել: Սա առաջին անգամն է:

— Ինչպես թե առաջին անգամը, — զարմացավ ներկա գտնվող դերասաններից մեկը:

— Սկզբում դաշնակցականների պառլամենտի շենքը տրամադրվեց թատրոնին: Հետո՝ հին բոլշևիկների ակումբը: Ծի՛շտ է: Այդ շենքերից ոչ մեկը չի կառուցվել որպես թատերական շենք, որպես մեր մայր թատրոնի շենք, աա առաջինն է: Եվ լավն է:

Ասաց ու նայեց շուրջը:

Բոլորին հրավիրեցին գրավելու իրենց տեղե-

րը: Մարտիրոս Սարյանը և Վահրամ Փափագյանը Օլգա Գուլազյանին ստան իրենց մեջտեղն ու նստեցին նախագահությունում:

Վարագույրը բացվեց:

Եվ ամեն անգամ, երբ ճառախոսներից որևէ մեկը տալիս էր Փափագյանի անունը, դահլիճը թնդում էր ծափերից:

Երբ հանդիսավոր մասը վերջացավ և վարագույրը փակվեց, բեմում եղած մարդիկ ցրվեցին, Փափագյանը մնացել էր իր տեղում նստած: Տխուր էր: Մոտեցա իրեն:

— Տեսնես խաղալո՞ւ եմ այս բեմում: Այդ բախտին էլ կարծանանա՞մ, թե...

Գնացել էի Լենինգրադ, Օլգին՝ Փափագյանին այցելության: Թեև հունիսի վերջերն էին, բայց գիշեր-ցերեկ անձրև էր գալիս:

— Չե՞ս նյարդայնանում այս անվերջանալի անձրևից, այս խոնավությունից:

— Երևակայիր, որ ոչ, սիրում եմ անձրևը, մտաբերում եմ Տերյանին. միալարությունը հանգըստացնում է ինձ, խաղաղություն է բերում հոգուս:

Մի փոքր հեռու.

— Թիֆլիսի հայ դերասանները Ռոստով են եկել ներկայացումներ տալու և «այրվել» են:

Երեկ հեռախոսով կապվեցին, թե արի, մեզ հանի էս նեղ վիճակից:

— Գնալո՞ւ ես:

— Երևի ոչ, բժիշկների հետ խորհուրդ արի: Ասին, թե վիճակս այնպես է, որ կարող եմ գնալ ու խաղալ, բայց հայտնի չէ, թե հետո ինչ կլինի: Ասում են՝ հազիվ ենք ոտքի կանգնեցրել:

— Բժիշկները ճիշտ են ասում:

— Ես էլ գիտեմ, որ ճիշտ են ասում, բայց տղաները մեղք են, ես էլ որ օգնության չհասնեմ, ով է նրանց ձեռք բռնելու:

Երրորդ օրն է, որ Լենինգրադում եմ: Անձրևները շարունակվում են: Առավոտ է: Փափազյանն ու ես սեղանի շուրջ նստած գրուցում ենք: Սենյակում երևում է Ժաննան:

— Մայրդ ո՞ւր է:

— Փայտ են բերել ձմեռվա համար:

— Էդ լավ է, բայց մեղք ենք, մի ժամ է նրան չափազանց սպասում ենք, թե նախաճաշ կտաք: Կանչիր մորդ:

Եկավ Մարիան:

— Փայտ են բերել, պա՛ս, մի ամբողջ բեռնատար մեքենա: Ձմեռը վառելիքով ապահովված ենք:

— Որտեղի՞ց են բերել:

— Թատրոնից:

— Որտեղի՞ց:

— Թատրոնից:

— Ձեւ հասկանում,— զարմացալ Փափագ-
յանը:

— Դեկորներ են:

— Դեկորներ՞ը:

Ապշեց Փափագյանը:

— Եվ դու մտադիր ես ձմեռը դրանք վառա-
րան գցել ու այրե՞լ:

— Այո, ի՞նչ կա որ:

— Խիղճդ էլ հանգիստ կլինի՞:

— Իսկ ինչո՞ւ չէ:

— Լսիր, դու դերասանուհի ես, հասկանո՞ւմ
ես, դերասանուհի, որ խաղացել է այդ դեկորնե-
րով շրջապատված, ծիծաղել ու լացել և հան-
կարծ, դեկորներն այդ, որ քեզ կյանք են տվել
բեմում, պետք է քո իսկ ձեռքով այրվեն:

— Հայրի՛կ, դրանք հին դեկորներ են, այլևս
անգործածելի: Ես չվառեմ, մի ուրիշն է վառելու,
ի՞նչ տարբերություն:

— Թող ուրիշը վառի, բայց ոչ Փափագյանի
աղջիկը, ոչ դերասանուհին:

— Ձեւ հասկանում:

Զարմանում էր Մարիան:

— Այո՛, չես էլ հասկանա, որովհետև դուք
դերասաններ չեք, այլ թատրոնում ծառայողներ:

Մի պահ լռելուց հետո.

— Եթե ուզում ես, որ ես տանը մնամ, ապա անմիջապես մարդ կանչիր և հետ քեռնիք փախուրդ, թող տանեն թատրոն, թող տանեն նրան, ով կարգադրել է վատելիք դարձնել դեկորը: Արաւոյդ, եթե չես ուզում, հիվանդ տեղովս վեր կենամ ու ջահնամվեմ այստեղից:

Մարիան մի հոգոց հանեց, բայց խոստացավ հոր ասածի պես վարվել ու դուրս գնաց:

Փափազյանը կարծես հանգստացավ: Բայց մեկ-մեկ նորից էր հուզվում:

— Ինչ չէի տեսել, այն էլ տեսա:

Կամ՝

— Պատկերացնո՞ւմ ես, Փափազյանի տանը դեկորներ են վառում, երևակայելու բա՞ն է, դու տես:

Հետաքրքրվեցի նոր գրքով, որը դեռ չգիտեր, թե ինչպես է կոչելու, մի-երկու վերնագիր առաջարկեցի — «Իմ Օթելլոն», «Օթելլոն և ես», «Օթելլոն, ես և ուրիշները»: Ասաց, թե կմտածի: Ծառ չի մնացել, երևի հագիվ մի ամսվա աշխատանք, և գիրքը պատրաստ կլինի:

— Այդ գիրքն էլ որ լույս աշխարհ տեսնի, կարող եմ հանգիստ աչքերս գցել:

Ու կարծես պատկերացրեց իրեն այդ վիճակում, գլուխը ետ գցեց, աչքերը փակեց: Գունատ-
90

գումատ էր: Մի պահ, հագիլ մի-երկու վայրկյան, այդպես մնաց, հետո իր ասածից սուկահար, բացեց աչքերը, շուրջը նայեց, տեղից պոկվեց և, ասես իրական դրությունը ստուգած լինելու համար, քայլեց սենյակում ետ ու առաջ: Եվ արագ, կարծես վանելով մահվան միտքը, որպեսզի թույլ չտա ժամանակ անցնելու, խոսեց այն մահին, թե այդ գիրքն ավարտելուց հետո ինչ է ծրագրում անել՝ նովելների մի ամբողջ շարք, մեծ վեպ:

Ամեն անգամ հանդիպելիս խոսք է բացվում այն գրքի մասին, որ նվիրված է լինելու Օթելլոյին: Կամ ես էի հետաքրքրվում ընթացքով, կամ ինքն էր անդրադառնում դրան, պատմում, ասում, թե ուր է հասել:

Մի օր պատմեց, թե ինչպես է մտադիր ավարտել:

Երբ գիրքը լույս տեսնելուց հետո ծանոթացա՝ տեսա, որ հեղինակի միտքը մի այլ վերջվածքի վրա է կանգ առել: Ծատ ցավեցի և որոշեցի, գոնե հիշողությամբ, վերականգնել նրա պատմածը:

Կարդուցին, իտալական բանաստեղծ, մի օր այցելում է Թոմազո Մալփիեիին: Այն ժամանակ պետք է որ ութսունը անց լիներ: Ծեր էր արդեն

և վաղուց այլևս բեմ չէր բարձրանում: Գարնան ստաջին օրերն էին: Բանաստեղծը ողբերգակին գտնում է իր տան պատշգամբում, բազկաթոռում ընկղմված, մի գիրք ձեռին:

— Այդ ի՞նչ եք կարդում, մաեստրո:

— «Օթելլո»:

— Շեքսպիրի՞:

— Հապա էլ ո՞ւմ:

Բանաստեղծը տարակուսած մայրում է դերասանին:

— Երկար տարիներ Օթելլո խաղալուց, այս դերով աշխարհով մեկ փառավորվելուց հետո, ամբողջ պիեսը համարյա անգիր իմանալուց հետո մի՞թե դուք կարող էիք պահանջ զգալ նորից անդրադառնալու ողբերգությանը:

— Այո՛, իհարկե: Կարդում եմ և տեսնում, որ նոր, միայն հիմա եմ հասկանում, թե ինչպե՛ս պետք է Օթելլոյի դերը խաղալ:

Փափագյալնի եզրակացությունը.

— Գրեցի գիրքս, գրեցի հիսուն տարի Օթելլո խաղալուց հետո, երեք հազարից ավելի անգամ այդ դերով բեմ բարձրանալուց հետո և, ճիշտ ու ճիշտ Սալվինիի մոտ, միա՛ն հիմա, հիմա՛ հասկացա, թե ինչպես կարելի է խաղալ:

Մի անգամ էլ անդրադարձավ Անգլիա գնալու իր ցանկությանը:

— Թող պետությունը զինվորագրի ինձ և մեջքիս սուր կապած ուղարկի Անգլիա՝ մեծ բանաստեղծի հայրենիքը:

Խոսք բացեցի դերասանական ներկա ուժերի մասին. կամենում էի իմանալ, թե ում մասին ինչ կարծիքի է:

— Երիտասարդներից ամենաշնորհալին Ֆլորունզիկն է: Եթե գլխին մարդ լինի՝ շատ սուաջ կգնա: Բնությունը նրան տվել է ավելի, քան մեկ ուրիշի: Ստացականը քիչ է: Բացի այդ, միօրինակության վտանգի սուաջ է կանգնած, մեկ էլ չգիտի, թե որտեղ կանգ սունի: Իսկ ընդհանրապես առատորեն օժտված է:

Մի փոքր հետո.

— Լավն են Վարդուհին և Մետաքսյան: Շատ հեռուները գնալ չեն կարող, բայց համակրելի են իրենց տարբերությամբ: Մետաքսյան փալուլ է վերցնում, Վարդուհին ներքինով, սուաջինը տեխնիկապես ավելի վարժ է, քան երկրորդը, բայց սա էլ գերազանցում է նրան գեղարվեստական հոտատությամբ: Մետաքսյայի սահմանը Նինան է, Վարդուհունը՝ Ջոնին: Երկուսին էլ սիրում եմ, միայն թե և՛ մեկը, և՛ մյուսը պետք է ավելի մոտենան խոսքի բնական հնչյուններին:

Հարցրի Բաբկեն Ներսիսյանի մասին:

— Ամենաարտիստիկն է մյուս բոլոր դերասաններից, և՛ արտաքին տվյալներն են լավ, և՛ ներքինը, բայց ցավալի է, որ, չնայած հաջողությանը, չհասավ այն բարձրության, որի վրա պետք է լիներ հիմա:

Ես ասացի, թե դեռ ժամանակ կա, գուցե կհասնի:

— Չէ՛, սիրելի՛ս, կյանքը ցույց է տվել, որ տաղանդավոր դերասանը իր գլուխգործոցները ստեղծում է մինչև քառասուն տարեկանը, իսկ նա, կարծեմ, բավական անց է այդ տարիքից:

Մի օր անդրադարձավ Դոն-Փուանի իր կատարմանը:

Հայտնեցի իմ տպավորությունը:

Լսեց ու ապա նկատեց.

— Հավատա խոսքիս, որ եթե չլիներ Արմենյանը, հազիվ թե իմ Դոն-Փուանը լիներ այն, ինչ եղավ: Ծառ եմ պարտական նրան:

Լռեց:

— Գիտե՛ս, ընդհանրապես այդ գործչին չկարողացանք գնահատել: Եվ չեմ հասկանում, թե ինչո՞ւ. թերևս պատճառը բնավորությունն է, բայց մի՞թե մենք մի այնպիսի անլուսավոր ժամանակներում ենք ապրում, որ չկարողանանք

գործչի վաստակը տարբերել մարդու բնաւորութեան գծերից:

Խոսք բացվեց Հայկական թատերական ընկերության կից բացվող դրամատիկական ստուդիայի մասին:

— Ստուդիան իր կյանքը պետք է Մոլիերով սկսի. առանց Մոլիերի նոր թատրոնի հիմք դնել չի կարելի. երիտասարդ դերասանը շատ բան կարող է սովորել Մոլիերից: «Ագահը» հոյակապ գործ է:

Հակոբ Սիրունին եկել էր Երևան: Փափագ ուներ տեսնել իր վաղեմի ընկերներին ու ծանոթներին: Դրանցից մեկը Փափագյանն էր, որի հետ սովորել էր Մուրադ-Ռաֆայելյան վարժարանում:

Ես հանձն առա Սիրունուն ուղեկցել Փափագյանի տուն. ճանապարհին հարցրի՝ ճիշտ է, որ Փափագյանը, ինչպես ինքն է հավատացնում, մի երկու տարով ավելի մեծ պիտի լինի, քան իր հայտնի դառած տարիքը:

— Ոչ,— ասաց Սիրունին,— շփոթում է: Ինձ-

նից երկու տարով է մեծ, եւ 1890-ին եւմ ծնւել,
նա երկու տարի առաջ:

Հանդիպելիս գրկախառնւեցին: Մի պահ
կարծես միմյանց բան չունեին ասելու, բայց
այդպէս էր թվում առաջին հայացքից: Սկսվեց
գրուցը: Նրանց միտքը թռավ գնաց հեռուները:
Նկատի ունենալով ներկայությունն, անցան այն-
պիսի խոսակցության, որ ինձ էլ հետաքրքիր լի-
ներ: Տեսնելով, որ դա հարկադրական մի բան է
երկուսի համար, եւ ներողություն խնդրեցի, թե
շտապ գործ ունեւ ու հեռացա, որ իրենց մայրա-
մուտին մոտեցող երկու հին ընկերներ՝ միտք
մտքի տան, հիշեն անցածն ու գնացածը, մի պահ
վերադառնան դեպի իրենց մտերմությունն ու
միատեղ արկածները, որոնց ոչ ոք վկա չի եղել
այն ժամանակ ու չպիտի էլ լինի հիմա, երբ
դրանց վրայից տարիներ են գլորվել ու անցել:

Երբ հրաժեշտ տվի՝ երկուսի աչքերի մեջ
շնորհակալ մի հայացք էր նստած:

Սունդուկյանի անվան թատրոնում բեմադր-
վեց Կրոնիկի վեպի փոխադրությունը՝ «Բրոուդիի
ամրոցը»: Բրոուդիի դերը հանձնւեց Գուրգեն
Զանիբեկյանին:

Փափագւանը դիմում է թատրոնի դիրեկտոր
Ժիրայր Հակոբյանին ու ցանկություն հայտնում

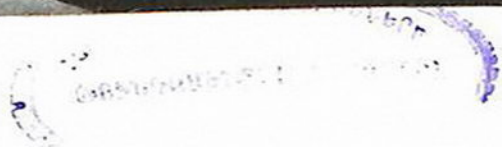

Օրենսդիր գերութ

Տեսարան «Դիմակահանդես» ներկայացումից. Վ. Փափաղյան՝
Արբենին, Մ. Սիմոնյան՝ Նինա

Տեսարան «Համլետ» ներկայացումից. Վ. Փափազյան՝
Համլետ, Օ. Բունիաթյան՝ Պոլոնիոս

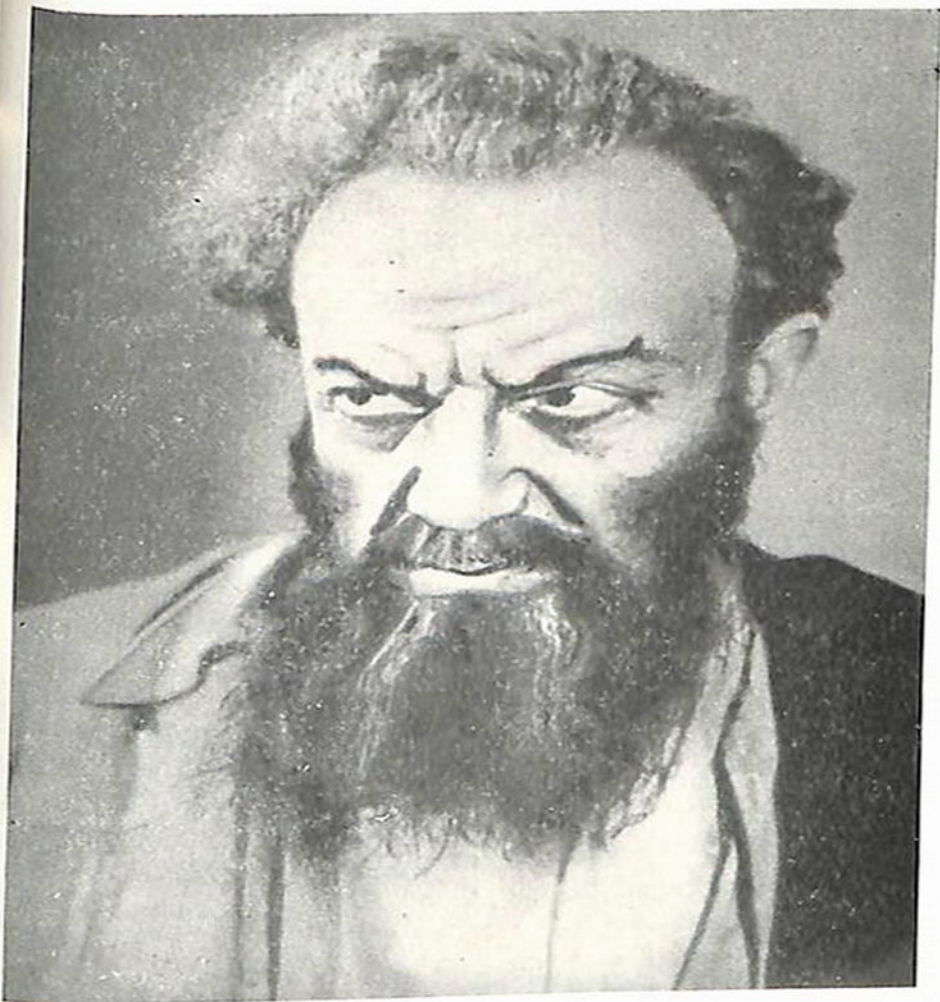

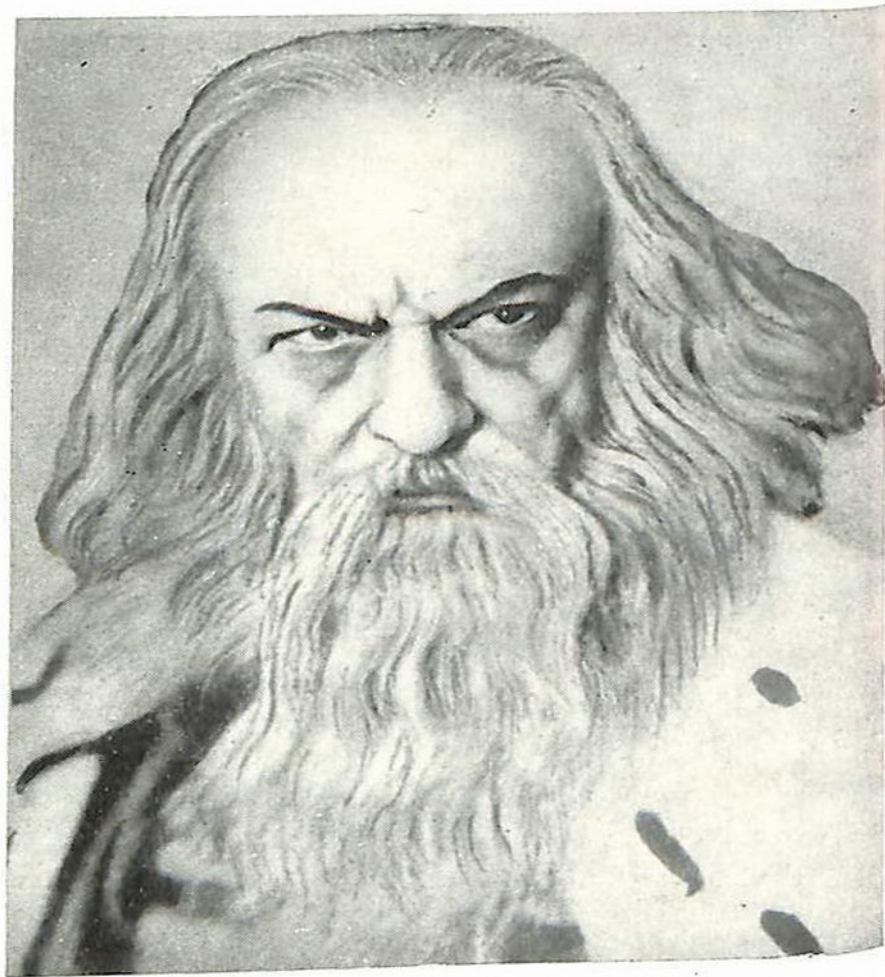
Տեսարան «Օթելլո» ներկայացումից. Վ. Փափազյան՝
Օթելլո

Վ. Փափազյանը գիտությունների ակադեմիայի արվեստի
սպառնություն սեկտորում

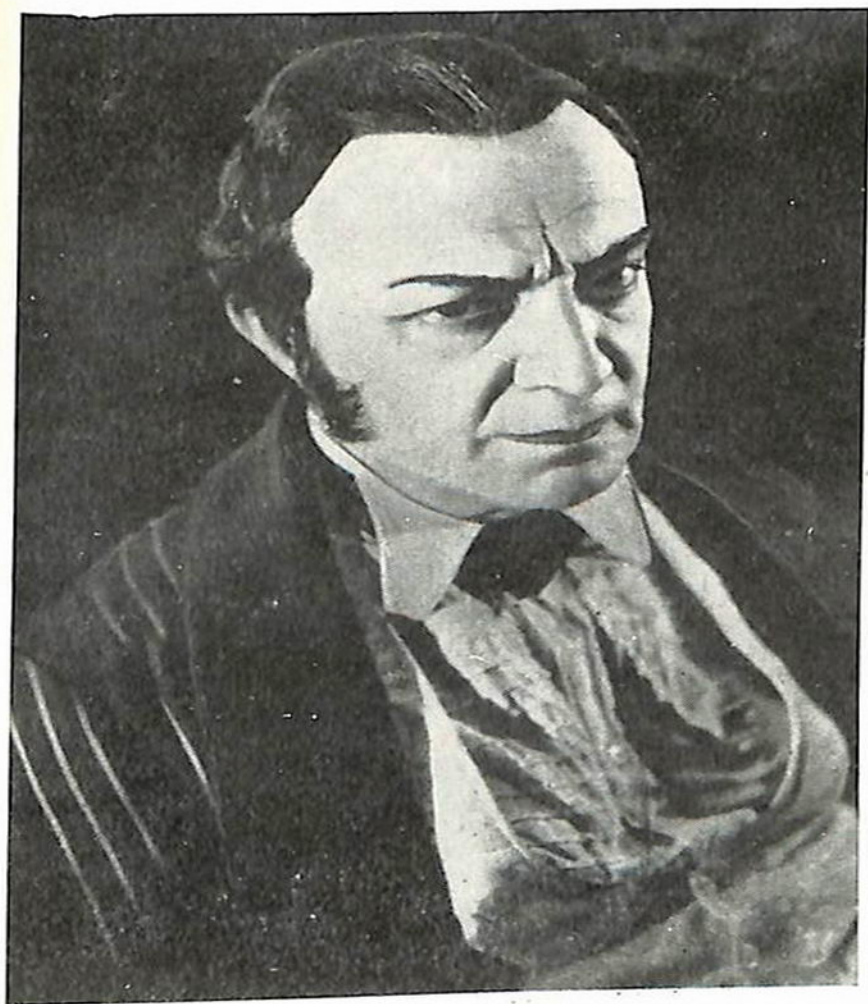

Կորրադոսի գերսմ

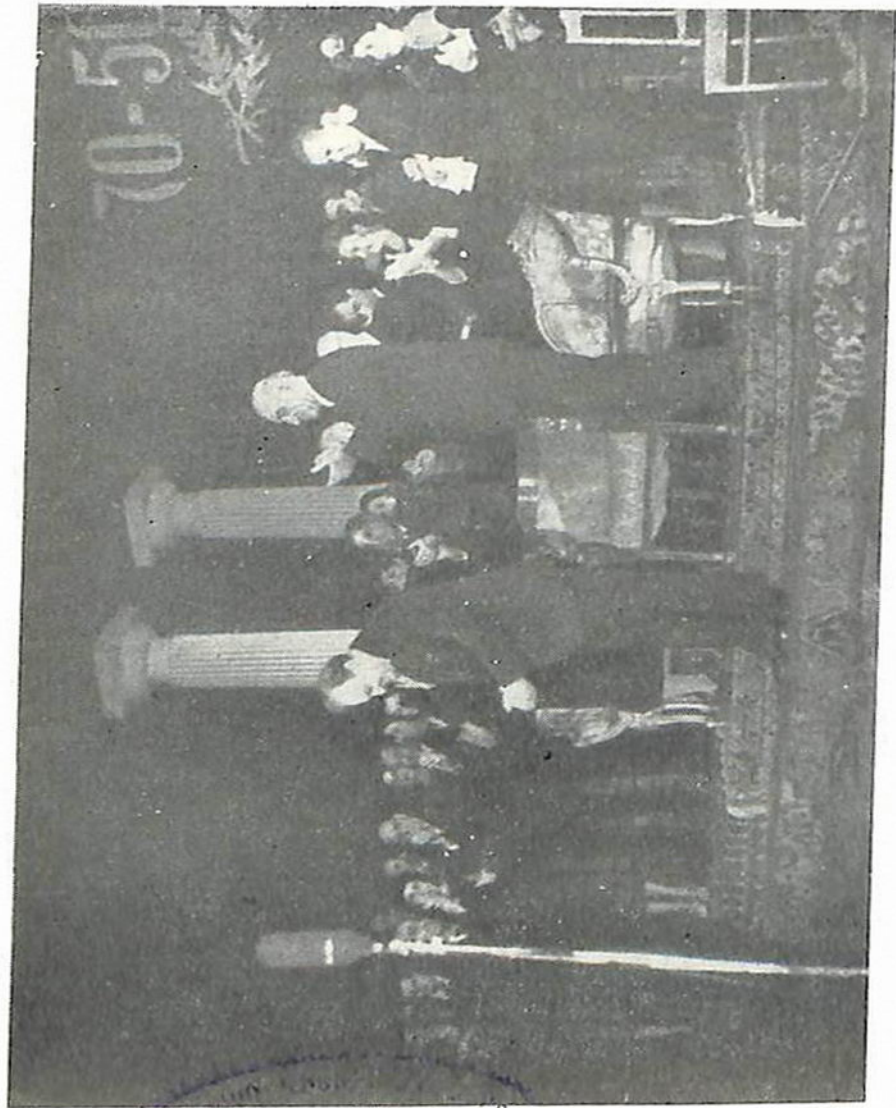

Լիբի զերում

ՀԱՅԿԱՆ ԿՈՍՏԱՆԳՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՀԱՅԿԱՆ ԿՈՍՏԱՆԳՆՈՒԹՅՈՒՆ

Արբենյանի գերում

Վ. Փափաղյանը իր ծննդյան 70-ամյակին նվիրված հոբելյանական հանդեսին

Բրոուդիի դերը խաղալու: Դիրեկտորը չի կարողանում միանգամից մերժել, բայց մտածում է, որ Փափագյանն այլևս Փափագյան չէ, որ նրա համար դժվար կլինի նոր դեր սովորել, այն էլ այդքան մեծ, և մանավանդ որ Զանիբեկյանն էլ հաջողությամբ ուներ, արժե՞ր, որ նրա համբավի վրա ստվեր ընկներ:

Մի քանի օր հետո Փափագյանը նորից է դիմում: Նույն անորոշ պատասխանը: Եվ այսպես մի-երկու անգամ էլ: Մի օր Փափագյանը պահանջում է իրեն կտրուկ պատասխան տալ՝ այն կամ ոչ: Թատրոնի դիրեկտորը պարզաբանում է իր միտքը:

— Լսիր, յավրո՛ւմ,— ասում է արտիստը, հագիվ զսպելով վրդովմունքը,— ես Փափագյանն եմ: Հասկանո՞ւմ ես՝ Փափագյանը: Ու եթե դիմում եմ քեզ, ապա նրա համար միայն, որ ընդունված կարգը պահպանեմ: Իսկ թե խաղա՞մ պիտի, թե չէ, արածս սխա՛լ է, թե ճիշտ, այդ իմ որոշելու բանն է: Կան մարդիկ, որ իրենց արածի պատասխանատուն իրենք են, միայն իրենք: Ես այդ մարդկանցից եմ:

Ասում է, չսպասելով պատասխանի ու թողնում-գնում է:

Մյուս օրը թատրոնում հայտարարվում է, որ Փափագյանը պետք է մուտք գործի «Բրոուդիի ամրոցը» ներկայացման մեջ, որպես Բրոուդիի դերակատար:

Մի օր հարցրի.

— Բոլորը խոսում են քո գեղեցկությունից: Ես էլ նրանց հետ: Ուզում եմ իմանալ քո կարծիքը. քո ժամանակվա դերասանների մեջ կա՞ր մի ուրիշը, որին քեզնից գեղեցիկ համարեիր:

— Կար, Շահխաթունին. սրա գեղեցկության մեջ մի կրակ կար, որ ես երբեք չեմ ունեցել:

1965-ին սկսեց թելադրել «Համլետը՝ ինչպես տեսա» գիրքը: Սկզբում թելադրում էր կնոջը՝ Անահիտին: Երբ սա անկողին ընկավ, ապարեզ եկավ մի ուրիշ Անահիտ, Մանվելյան ազգանունով, և շարունակեց գրել վարպետի թելադրածը:

Այդ տարվա հոկտեմբերին էր, որ մի օր Փափազյանն ասաց, թե ինքը դրամի կարիք ունի և չի՞ կարող, արդյոք, արվեստի ինստիտուտը օգնել իրեն, ինքը պատրաստ է որևէ բան գրել:

— Ինչու չէ, իսկ ի՞նչ կգրես:

— «Դոն-Փուան»:

— Կարելի է, անշուշտ, բայց ինչպե՞ս ձևակերպենք: Եթե դեմ չես՝ գրի «Արքա Լիր»: Նախ դա ինձ հիմք կտա ձևակերպել քեզ շեքսպիրագիտական կենտրոնի աշխատակից: Հետո քեզ համար էլ լավ կլինի՝ «Օթելլոն» լույս է տեսել,

հիմա գրում ես «Համկետը»: «Լիրն» էլ որ գրես՝
կստացվի շեքսպիրյան տրիլոգիա:

Փափագյանը ոգևորվեց:

— Լավ ես ասում, երբևանի՞ց փող կտաս:

— Հենց այս ամսից: Համկետը վերջացնելուն
շա՞տ է մնացել:

— Կեսի վրա եմ. բայց դա ի՞նչ կապ ունի:

— Մեկը վերջացրու, որ մյուսը սկսես:

— Զարմանալի մարդ ես. ես քեզ ասում եմ,
որ մեկը մյուսին չի խանգարի: Դու կարո՞ղ ես
ինձ մի խելքը գլխին աղջիկ տալ՝ գրագետ ու
պատրաստված. կարո՞ղ ես, ուրեմն՝ շատ լավ:
Երեկոյան կթելադրեմ «Համկետը», ցերեկով՝
«Լիրը»:

Ուղարկեցի ինստիտուտի աշխատակիցներից
մեկին: Մի քանի օր թելադրեց և ասաց, թե հար-
մար չէ: Ուղարկեցի ուրիշին, սրան էլ չհավանեց:
Ուղարկեցի, վերջապես, իմ ասպիրանտին՝ Անել-
կա Գրիգորյանին: Գոհ մնաց և սրան թելադրեց
մինչև վերջ:

Փափագյանը մի օր ասաց.

— Ես չեմ ուզում մեռնել, երևի ոչ ոք էլ չի
ուզում մեռնել: Բոլոր ասողները, թե իրենց հա-
մար մեկ է, վաղը կմեռնեն, թե մի քանի տարի
հետո՝ անկեղծ չեն: Ոչ ոք չի ուզում այս աշխար-

հից հոժարակամ գնալ: Նկատված է, որ իրենց վրա ձեռք բարձրացնողները վերջին պահին զղջում են, խնդրում են փրկել...

Եվ միտքը շարունակեց այսպես.

— Բայց եթե մեռնել, ապա միայն այնպես, ինչպես այդ պատահեց Համբարձումի հետ:

Խոսքը Խաչանյանի մասին է, որին շատ էր սիրում և որը մահացել է «Երկիր հայրենի» ներկայացման ժամանակ, բեմագգեստը հագին, դիմահարդարված բեմ մտնելուց մի քանի րոպե առաջ:

Հիշում էր նաև Ռուզան Վարդանյանի մահը, բայց ամենից ավելի «տպավորություն» էր թողել նրա վրա Միքայել Թավրիզյանի մահը, մահ նվագախումբը ղեկավարելիս, պուլտի մոտ, բուն շարժման պահին, երբ աջ ձեռքը մեկնվել էր դեպի վեր՝ հնչյունի հետևից...

— Մարդ պետք է այդպես մեռնի: Ես շատ քան կտալի բեմում՝ խաղի ժամանակ մեռնելու համար:

Ես նրան ասացի, որ Մարի Նվարդը մահացել է բեմում Մարգարիտ Գորջեի դերը կատարելիս: Եվ հետաքրքիրն այն է, որ հերոսուհու մահը զուգադիպել է դերասանուհու մահվան:

— Ի՞նչ էս ասում. չգիտեի:

Եվ տարբեր օրեր նա ինձ պատմել էր տալիս նույնը ուրիշների ներկայությամբ, նաև այն պահին, երբ միայն ես ու ինքն էինք միայն:

Եվ մի օր՝ Փափագյանի խաղի ժամանակ հիշեցի մեր այս գրույցը:

1967-ի դեկտեմբերի 14-ին էր: «Իմ սիրտը լեռներումն է» ներկայացումն էր: Խաղում էր Մեք-Գրեգոր, որը, ինչպես հայտնի է, մեռնում է: Երբ նա մահացավ, Վարդերեսյան-Ջոնին մոտեցավ և մի փոքր բարձրացրեց ձեռքը, որն ընկավ այնպես անկյանը, որ շատերը թատերասրահում, այդ թվում նաև ես, կարծեցին, թե Փափագյանն իսկապես մահացել է: Իսկ ներկայացումը շարունակվում էր: Երբ Բեն-Ալեքսանդր — Բաբկեն Ներսիսյանն ասաց. «Այս մարդը մեր ժամանակի շեքսպիրյան ամենամեծ դերասանն էր», բարձրացավ այնպիսի ծափահարությամբ, ինչպես երբեք չէր եղել: Մեք-Գրեգորին շալակեցին ու տարան: Կյանքի ոչ մի նշույլ չկար: Այդպես միայն դիմկն է լինում:

Վարդերեսյանի խաղում վախեցած շփոթ կար: Ու եթե դա համընկնում և համապատասխանում էր այդ պահի բեմական սպրումին ըստ պիեսի, ապա Արուս Ասրյանը հետագայում ասում էր, որ ինքը հավատացել է, թե տեղի է ունեցել ամենասարսափելին և խաղում էր, հագիվ զսպելով արցունքները և զարմացած էր, թե ինչու վարագույրը չեն փակում:

Երբ ներկայացումը վերջացավ և ծափահա-

րոթյունների վրա Փափագյանը բեմ եկավ, հանդիսատեսը «ազատ շունչ» քաշեց և ապա ուրախացած, որ դերասանին հաջողվել է իրեն խաբկանքի մեջ պահել, որոտընդոտ ծափահարությանը միացան ցնծագին կանչերը՝ «քուսլո»:

Դա Փափագյանի վերջին ներկայացումն էր Սունդուկյանի անվան թատրոնում...

Սունդուկյանի անվան թատրոնի հետ Փափագյանը մեկնել էր Բեյրութ: Նրա կնոջ՝ Անահիտի, ստողջական վիճակը ծանրացավ և նրան հարկավոր եղավ տեղափոխել հիվանդանոցում: Բժշկական միջամտություններն անգոր եղան և նա մահացավ դեկտեմբերի 30-ին, ժամը 4-ին, ճիշտ այն օրը, երբ մի ժամ հետո, այսինքն՝ ժամը 5-ին, սունդուկյանցիներով լի սավառնակը վայրէջք կատարեց Երևան օդանավակայանում: Դիմալորողները ճանապարհին, մինչև տուն հասնելը, նախապատրաստել էին Փափագյանին, ասելով, թե Անահիտի վիճակը ծանր է: Փափագյանը տնից զանգահարում է հիվանդանոց՝ Անահիտի ստողջական դրությունն իմանալու և այնտեղից անզգուշաբար հայտնում են իսկությունը:

Զանգահարեց Խաչատուր Եսայանը և, մոտավորապես ժամը 10-ին գնացինք Փափագյանի տուն: Մենակ էր, նրա մոտ միայն Հարությունն

էր, մի երիտասարդ, որի խնամքին էր թողել Փափազյանը հիվանդ Անահիտին և որը ոչինչ չէր խնայել Անահիտին ոտքի կանգնեցնելու համար: Մի փոքր հետո եկաւ նաև Բոստանջանը, որ Փափազյանների տանու բժիշկն էր:

Թաղումը նշանակվեց հունվարի 3-ին: Նկատի ունենալով, որ Փափազյանը մի տարվա չափ տառապել էր սրտի հիվանդությունից և բժիշկները ակամա էին համաձայնել, որ նա արտաահման ճանապարհով, ընկերների մի խումբ հարմար գտաւ արգելել դերասանին մասնակցելու թաղմանը: Մտածում էինք, թե մի բան էլ նրան կարող է պատահել, մանավանդ բոլորին լաւ հայտնի էր, թե նա ինչպէս ծանր է տանում նույնիսկ օտար մարդու, էլ ուր մնաց հարազատի թաղումը: Որոշվեց, որ կմնա տանը և մի երկու հոգի էլ նրա հետ, իսկ հուղարկավորությունը տեղի կունենա ժամը 3-ին, անատոմիկոսից:

Փափազյանի հետ մնացել էր Անահիտի բարեկամներից մեկը, որի անունը չեմ հիշում, դերասան Աշոտ Ներսիսյանն ու ես:

Շրջապատել էինք ճաշարանի կլոր սեղանը: Փափազյանը նստած էր մեջքով դեպի սերվանտը, որի վրա ժամացույց էր դրված:

Խոսափում էինք հանգուցյալի մասին խոսելուց: Ինքն էլ չէր խոսում: Տարբեր հարցեր, գաճազան խնդիրներ, տպավորությունն այնպէս էր, որ ոչինչ չի պատահել:

Հանկարծ Փափագյանը երկու ձեռքով գլուխը բռնեց ու հառաչեց.

— Տարա՛ն, տարա՛ն...

Զհամակացանք:

Ի՛նչ տարան, ո՛ր տարան:

— Անահիտին, գերեզմանատուն, հողին պան տալու:

Աչքս ընկավ ժամացույցին: Ժամը երեքն էր: Ոչ իմ թևին, ոչ էլ մյուս ներկաների, ժամացույց չկար: Բայց նա զգաց. թեև խոսում էր մեզ հետ, բայց հոգով այնտեղ էր, հողարկավոր բազմության մեջ: Ու երբ գլուխը բարձրացրեց, նրա աչքերը խոնավ-խոնավ էին:

1965-ի գարնանն էր: «Լիրը» ավարտելու վրա էր, երբ մի երեկո անախորժ խոսակցություն տեղի ունեցավ իմ և նրա միջև Անահիտ Մանվելյանի ներկայությամբ:

Հետաքրքրվեցի, թե «Լիրը» երբ է հանձնելու ինստիտուտին, զարմացավ, թե ինստիտուտն ի՞նչ կապ ունի «Լիրի» հետ: Հիշեցրի մեր պայմանավորվածությունը:

Պարզվեց, որ նա այդ գիրքը խոստացել է «Հայաստան» հրատարակչությանը, նույնիսկ պայմանագիր է կնքել և կանխավճար ստացել:

Իհարկե՝ վերջիվերջո ինձ համար պետք է

միևնույն լիներ, թե ո՞վ է հրատարակելու՝ Ակա-
դեմիա՞ն, թե «Հայաստանը»: Կարևորն այն էր,
որ նա գրեր ու գիրքն էլ լույս տեսներ: Այդպես
եմ մտածում հիմա, բայց այն ժամանակ,
ճիշտն ասած, ոչ միայն զարմացած էի, այլև
վրդովված: Եվ ինձ,— թող խոստովանություն լի-
նի,— թույլ տվի մի երկու կուպիտ արտահայտու-
թյուն: Նա էլ չհամբերեց և վիրավորեց ինձ: Ու
մենք գժտվեցինք: Մի ամիս, մույնիսկ ավելի,
ո՛չ նա էր զանգ տալիս, ո՛չ էս: Բայց հետո, երբ
հաշտվեցինք, խնդրեց դրան այլևս չանդրադառ-
նալ:

1968-ի հունվարի 6-ին, այսինքն իր ծննդյան
օրը, Փափազյանը բեմ էր բարձրանալու Մեք-
Գրեգորի դերով: Թեև ներկայացումը հայտարար-
վեց, բայց տեղի չունեցավ. Փափազյանը իրեն
վատ էր զգացել ու հրաժարվել էր խաղալուց:

Այդ օրը, երեկոյան ժամին Փափազյանին
նվիրված ուղիոհատորություն էր կազմակերպված:
Թատերագետ Լևոն Խալաթյանի բնութագրական
խոսքին հաջորդեց Փափազյանի ելույթը, որի
համար օգտագործել էին վաղուցվա գրառում-

ներից. Համլետից մի հատված, Օթելլոյից, Լիրից
և հետո՝ Սիամանթոյի «Թաղումը»:

Անելկա Գրիգորյանը, որ այդ ժամին մոտն
էր եղել, ասում էր, թե Փափագյանը նստած գա-
հավորակի ծայրին լսում էր իր ձայնը ու լաց
լինում...

Իր պարտքը մարելու նպատակով, հանձնեց
«Լիր արքայի» իր թարգմանության սկզբում մե-
քենագիր, հետո նաև ձեռագիր օրինակը: Երևի
մի օր կհրապարակվի դա և հետաքրքիր նյութ
կտա արտիստի կյանքի և գործի ուսումնասիրու-
թյամբ զբաղվողներին:

Թարգմանությունը մեծամասամբ արել է ու-
սական խմբերի հետ կատարած իր թատերական
շրջապտույտների ժամանակ:

Մեկ-մեկ ձեռագիրը թերթում եմ ես: Բաց
էջերից մեկում կա մի այսպիսի խոստովանու-
թյուն.

«Ժամը առավոտյան չորսն է,— գրում է Փա-
փագյանը:— Արխանգելսկումն եմ: Գիշերը խա-
ղացի 219-րդ ներկայացումը՝ «Լիր արքա»՝ վեր-
ջին տասն ամսվա ընթացքում: Քունը չոքել է
կոպերիս. լույսը բացվում է, իսկ սիրտս խավար
է: Արվեստը գնում է անել ճանապարհով դեպի
անդունդ: Մի քանի տարուց՝ մի մարդ չի մնա,
106

որ կարողանա այս տիտանային գործը մարմնավորել, անձնավորել: Այսօր քառասունչորս տարի է, որ մաքառում եմ հանուն մեծ արվեստի. հոգնել եմ, բայց ինձ այրող հրդեհը չի ուզում հանգչել, չնայած որ ո՛չ քաղաք, ո՛չ երկիր, ո՛չ ցեղ և ո՛չ ազգ չմնաց երկրի երեսին, որ այդ կրակից տաքացրած չլինեին իրենց սրտերը: Իմ բարի, անուշ, համեստ ժողովուրդ, ուր էլ որ աչքերս փակեմ, վերցրու ինձ ու ծոցումդ պահիր»:

Այս գրել է նա 1951-ի օգոստոսի 15-ին ու հետո էլ ավելացրել՝ «փոքր բան է մարդը, և նրա աշխարհը՝ ոչինչ»:

Տեսնես ով է դառնացրել նրան այդ օրը և ինչի համար, որ արտիստը մտատանջ գիշեր է անցկացրել, ընկնելով մոռյլ հուսահատության մեջ:

Հիվանդության օրերն էր: Այցի գնացի: Այնտեղ էր Արփեհիկ Խաչանյանը: Մի փոքր զրույցից հետո հարցրի, թե հիշո՞ւմ է, արդյոք, Նի-նային:

— Որտեղի՞ց գիտես այդ անունը:

Զարմացել էր Փափագյանը:

Ու պատմեց հետևյալը.

— Վրացոսի էր, մի չքմաղ աղջիկ, ավելի գեղեցիկ արարած երևի չեմ տեսել: Ասես նկար

լինել՝ աչքերը, շրթունքները, ժապավենակապ հոնքերը. հիմա էլ հայացքիս առջևն է: Նոր էի եկել Թիֆլիս, երիտասարդ տղա էի, ինչպես ասում էին՝ բավական հետաքրքիր: Ծանոթացա այդ աղջկա հետ, մի քիչ փրանսերեն գիտեր, խոսեցինք մինչև ուշ գիշեր: Ինչի՞ մասին, հիմա չեմ հիշում, իսկ ինչի՞ մասին չեմ խոսում սիրահարվածները:

Անցան օրեր:

Մի օր ինձ կանչեցին նրա հայրը և մայրը: Մի գեշ նախազգացումով մտա նրանց տուն: Նիման չկար, նրա ծնողները տխուր էին ու մտահոգ: Զբաղեցրի ինձ առաջարկված արթուր և անհամբեր էի լսելու, թե ինչու են կանչել:

Հայրը նստած էր թթվադեմ, իսկ մոր աչքերին արցունք կար:

— Նիմային բա՞ն է պատահել:— Զնամբերեցի ես:

— Երիտասարդ,— ասաց հայրը,— այստեղ օտար մարդ չկա, մենք Նիմայի ծնողներն ենք, սա էլ նրա մորեղբայրն է: Բոլորս էլ հարազատ մարդիկ ենք, կարող ենք անկեղծ բացատրվել:

Մի վայրկյան լռություն:

— Մեզ հայտնի է քո և Նիմայի մտերմությունը: Ես ու մայրը կամենում էինք իմանալ, թե քո մտադրությունը լո՞ւրջ է:

— Միանգամայն:

Բավական կտրուկ եղավ պատասխան:

— Մի նեղանա, որդի՛,— մեղմ վրա քերեց հայրը։— Դերասան մարդ էս, ի՞նչ իմանանք։ Գուցե էնպէս ժամանակ էս անցկացնում։ Դու էլ լավ գիտես, որ դերասանները մի քիչ ուրիշ տեսակ ժողովուրդ են։

Ասացի, որ իմ մտադրությունները լուրջ են և կարող են միանգամայն հանգիստ լինել։ Պետք է ամուսնանամ և շատ շուտով։

— Դա մեզ հայտնի է։ Նիման ասել է, և դրա համար էլ քեզ խնդրեցինք նեղություն քաշել ու գալ։

Նորից լուրջում։

— Իսկ դուք դե՛մ եք։— Անհամբեր հարցրի էս։

— Չէ, դեմ չենք, որդիս։ Բայց մի բան կա, որ դու պետք է իմանաս և նոր միայն որոշես՝ ամուսնանա՞ս, թե ոչ։

Լարվեցի։

— Քեզ հայտնի՞ է, որ Նիման հիվանդ է։ Շատ ծանր ու վտանգավոր. թոքախտ ունի։

Ես ապշահար եղա։

— Գիտեի՞ր։

— Ոչ։

— Նիման չի՞ ասել քեզ։

— Չի ասել։

— Իսկ հիմի՞ ինչ էս ասում, հիմի, երբ գիտես, որ հիվանդ է, այն էլ, ինչպէս բժիշկներն

են ասում՝ անհույս: Հիմի՞ էլ որոշմանդ վրա ես մնում:

— Իմ վճիռը վճիռ է: Ես Նիմային սիրում եմ այնպես, ինչպես որ կա:

Ես անկեղծ էի, միանգամայն անկեղծ. բայց հուզված էի մինչև հոգուս խորքը:

— Կեցցե՛ս, որդի, հալալ լինի մեր աղջիկը քեզ: Բայց ես չէի ուզի, որ դու միանգամից որոշում ընդունեիր. լավ կլինեիր մտածեիր, երկար մտածեիր: Ամուսնություն, ընտանիք, երեխաներ. կառուսկ բան չէ:

— Մտածելու ոչինչ չունեմ, որոշումս որոշում է,— պողոթկացի ես:

— Լսիր ինձ, երիտասարդ:

Միջամտեց մորեղբայրը, որ մինչ այդ լուռ նստած լսում էր: Դա կիրթ արտաքինով մի մարդ էր:

— Որ դու ուզում ես ամուսնանալ հիվանդ աղջկա հետ՝ քեզ պատիվ է քերում, բայց մտածիր, ճի՞շտ ես վարվում: Դու դերասան ես: Ես չեմ տեսել քեզ, բայց ասում եմ, որ քո ապագայի հետ մեծ հույսեր եմ կապում: Եթե այդպես է, դու մեմսկդ իրավունք ունի՞ս, արդյոք, տնօրինելու այդ հարցը: Կարծում եմ, որ ոչ: Դու այլևս քեզ չես պատկանում, այլ քեմին, թատրոնին, ուստի հասարակությունն է քո տերը: Հասարակության շահերը պահանջում եմ, որ դու առողջ

լինես, երկար ապրես: Իսկ այնպես, ինչպես դու
ես որոշել՝ կյանքդ վտանգի տակ ես դնում:

Ես չէի հաշտվում Նինայից հրաժարվելու
մտքի հետ, չէի պատկերացնում ոչ իմ կյանքը
ստանց իրեն, ոչ էլ նրանը՝ ստանց ինձ: Ես գի-
տեի, թե Նինայից հրաժարվելը ինչ հարված
կլինի նրա համար: Ու մերժելով-մերժում էի ինձ
տրվող խորհուրդը: Բայց խոսակցությանը խառ-
նըվեցին նախ հայրը, ապա մահ մայրը:

Ես համատույն էի:

Դռների մեջ երևաց Նինան: Գունատ էր, աչ-
քերը վառվում էին: Ես ընդատաջ ելա նրան, և
նա հագիվ շշուշաց, թե մեծերը ճիշտ են ստում
ու ինքն էլ նրանց մասն է մտածում:

Ամբողջ գիշերը չքնեցի:

Մյուս օրը ժամադրություն նշանակեցի Նի-
նային: Եկավ: Աչքիս ավելի նիհարած երևաց,
ավելի գունատ:

— Մենք, — ասաց նա, — այլևս չպետք է
հանդիպենք: Հանդիպումները բորբոքում են ըզ-
գացմունքները: Ավելի լավ է միմյանցից հեռու
լինենք: Այդպես ավելի շուտ կմոռանանք իրար:

Ասաց շշուշով, ու զգացի, որ ինքն էլ չի հա-
վատում իր ասածին, թե ես մոռանալու եմ իրեն
կամ ինքը՝ ինձ:

— Դու պետք է ներես ինձ, — շարունակեց
նա, — ներե՛ս, որ ես քեզ ոչինչ չէի ասել հիվան-

դործյանս մասին: Վախենում էի, շա՛տ էի վախե-
նում:

Ծննդաց ու մթան մեջ անհացավ: Ասես կար՛
չկար:

Ինձ համար դժվար էր սուանց Նինայի, բայց
այլևս նրան չտեսա: Անցա խանութի մոտով, հա-
ճախ իբր պատահմամբ հայտնվում էի նրանց
տան սուաջ. չկար ու չկար: Հետո իմացա, որ
անկողին էր ընկել, տարել էին Արապոման:

Վեց ամիս հետո նա այլևս չկար: Երբ իմա-
ցա՝ մազերս էի փետում: Ոչինչ աչքիս չէր երե-
վում, ո՛չ բեմ, ո՛չ մարդիկ, ո՛չ հասարակություն,
ո՛չ հաջողություն: Ինձ զգում էի հանցավոր, մի
գեղեցիկ էակի խորտակման պատճառ:

Գտա քրոջը, խնդրեցի՝ տարավ ինձ գերեզ-
մանատուն: Երկար կանգնեցի հողաթմբի սուաջ:

Ու դրանից հետո աշխարհ անցա, շատ գե-
րեզմանատներ ոտք դրի, ու ամեն անգամ երբ
հանդիպում էի տասնութ-տասնինը տարեկան մի
աղջկա գերեզմանի՝ ծաղիկ էի դնում, մի հատիկ
ծաղիկ, ճերմակ վարդ, ճերմակ մեխակ, շուշան,
ի նշան այն մաքրության, որի պատկերն ինձ
համար Նինան էր:

Տարիներ անցան ու երբ ես խաղացի Արբե-
նին, Նինային գրկելիս հիշում էի ի՛մ Նինային,
իմ լա՛վ, իմ ամենագեղեցի՛կ ու ամոռանալի՛
Նինային:

Ես այդպիսի գեղեցիկ աղջիկ չեմ տեսել: Հի-

«Աս էլ աչքիս առջևն են նրա վառվող աչքերը, գունատ աչտերը, կիսաբաց շրթունքները, երջանկության ու բախտի, սպասումի թրթիռը վրան...

Ահա և ամբողջը, սիրելի՛ս:

Լոեց: Գլուխը կախ գցեց: Եվ մի փոքր հետո.

— Ինչո՞ւ քրքրեցիր սիրտս: Ո՞վ է տվել քեզ իրավունք մտնելու հոգուս խորքերը, բացելու գաղտնարանների դռները և տեսնելու, թե ո՞վ կա այնտեղ կամ ի՞նչ կա այնտեղ:

Նորից լուռություն:

— Նիհալի հիշողությունը մի հոգեկան հաշտ-նություն էր ինձ համար, միայն ինձ հաշտնի, մանավանդ որ այլևս չկա մեր սիրո վկաներից գեթ մեկը:

Լոեց, հետո ավելացրեց.

— Պատմեցի ու աղքատացա...

Մի օր Փափագյանը հայտնվում է Գրականության և արվեստի թանգարանի թատերական բաժնում: Աշխատակիցներն անմիջապես շրջապատում են նրան: Մի փոքր հետո Փափագյանն ասում է, թե եկել է խնդրելու, որ մի կարճ ժամանակով Օթելլոյի իր խալաթը տան իրեն:

— Թանգարանից ոչինչ դուրս չի տրվում:

— Ընդամենը մի շաբաթով, — խնդրում է Փափագյանը:

— Ընկեր Մելիքսեթյանին ասե՛լ եք:

— Խե՛նթ եմ, ինչ է, ես նրան լավ գիտեմ: Մի բան, որ ընկավ ձեռք, էլ ետ կտա՞: Դե՛, դուք ավելի գթասիրտ եք, բան մա:

— Առանց նրա թույլտվության չենք կարող տալ:

— Այդ միշտ է: Բայց եթե նրա թույլտվությունը լինի, էլ ինչո՞ւ էի ձեզ այսքան խնդրելու:

Փափագյանի ասածը տրամաբանական է թվում, և այն, որ մեծ ողբերգակը դիմում է անմիջապես իրենց՝ շոյում է նրանց ինքնասիրությունը: Փափագյանը նկատում է այդ:

— Նա չի էլ իմանա: Արտաշատում պետք է Օթելլո խաղամ: Մի շաբաթից կբերեմ, տեղը կդնեք:

Աշխատակիցները մի փոքր էլ դիմադրում են, բայց, ի վերջո, տալիս են խալաթը, չանդրադառնալով այն բանին, որ Փափագյանը վաղուց է, ինչ Օթելլոյի դերով այլևս բեմ չի բարձրանում:

Մի ամիս է անցնում: Փափագյանը չի բերում խալաթը: Ամիսներ են անցնում, բայց Փափագյանը ո՛չ գալիս է, ո՛չ էլ մի ուրիշի հետ ուղարկում: Թանգարանի աշխատակիցներն անհանգիստանում են: Զանգահարում են արտիստին և խնդրում խալաթը բերել: Խոստանում է, բայց չի բերում: Նորից են զանգահարում, նորից է խոստանում: Եվ այս անգամ էլ խոստումը մնում է

խոստում: Եվ համկանալով, որ սխալ են կատարել, խալաթը երբեք ետ չեն ստանա, աշխատակիցները Մելիքսեթյանին հայտնում են այդ մասին, սպասելով, թե հիմա դիրեկտորը կպալթի իրենց մեղավոր գլխին: Մելիքսեթյանը, ի զարմանա աշխատակիցների, հանգիստ լսում է, միերկու հարց տալիս, կշտամբող ոչ մի խոսք չի ասում և լուռ հեռանում է: Աշխատակիցների համար անսպասելի էր իրենց դիրեկտորի պահվածքը:

Մյուս օրը Մելիքսեթյանը նորից է հայտնվում թատերական բաժնում, հավաքում է իր շուրջը «մեղավոր» աշխատակիցներին:

— Այլևս չգանգահարեք Փափազյանին խալաթի համար:

Բոլորը զարմացած նայում են դիրեկտորին:

— Կարիք չկա:

Նկատում են, որ Մելիքսեթյանի աչքերը թախծոտ են:

— Փափազյանը, ինչպես գիտեք, վաղուց արդեն չի խաղում: Ու եթե խալաթը վերցրել է, ապա նրա համար, որ վերհիշի, վերապրի իր երբեմնի փառքը: Մի րոպե անգամ չեմ կասկածում, որ նա տանը այդ խալաթով է միշտ: Դա ոչ միայն պատրանք է, որ նա ստեղծում է իր համար, այլ հոգեբանական մի ջանք՝ չբաժանվելու Օթելլոյից, որի դերը, հազարավոր անգամներ խաղալով, դարձել է նրա երկրորդ եսը: Մի մեղադրեք

և հասկացեք արտիստին: Հարգենք նրա այդ «թուլությունը»:

Երբ Փափազյանին թաղում էին, նրա դագաղի վրա անփույթ նետված էր այդ խալաթը:

Մի գրույցի ժամանակ մի միտք հայտնեց, հիմա չեմ հիշում, թե ինչ:

— Հետաքրքիր է:

Խոստովանություն լինի՝ միտքն այդ մի առանձին տպավորություն չէր գործել, բայց հաստատեցի, որ հետաքրքիր է: Նրա հետ ունեցած իմ խիստ անկեղծ փոխհարաբերության հակառակ, ինքս էլ չհասկացա, թե ինչու այդպես ասացի: Երևի նրա համար, որ չվշտացնեմ:

— Արժե՞ գրի առնել:

Նահանջելու տեղ չկար:

— Իհարկե՝ արժե:

Ասացի, թեև համոզված չէի:

Մի ժամ էր անցել, թե մի փոքր ավելի, եկավ Անահիտ Մանվելյանը և մա նորից դարձավ ինձ.

— Ուրեմն՝ ասում ես արժե:

Չապասելով խոսքիս՝ քարտուղարուհուն առաջարկեց թուղթ և գրիչ վերցնել:

Ու թելադրեց...

Եվ ի՞նչ. այն միտքը, որ ինձ մի բան չէր թվում, թելադրելու պահին ընդարձակվեց, խորա-

ցալ և առկայծելով, մի այնպիսի կենդանություն և փալ ստացալ, որ մտածում էի, թե ինչպիսի սխալ գործած կլինեի, եթե, անկեղծ գտնվելով, արգելք հանդիսանալի մի փալուն մտքի աշխարհ գալուն:

Հանախ եմ անդրադարձել այդ դեպքին, պատմել ուրիշներին: Գտել եմ, որ պատմածս դեպքը հետաքրքիր է անպայման: Ու եթե գրի առա ու թղթին հանձնեցի, ապա այն պատճառով, որ հոգեբանների ուշադրությունը հրավիրեմ այն բանի վրա, թե ամեն մարդ երևի ունի իր ստեղծագործական տարերքը, որի մթնոլորտում նրա միտքը լարվածության գերագույն չափերի է հասնում:

Ուրեմն՝ Փափագյանի համար խոսքն ու գրույցը մի վիճակ էր և բոլորովին այլ՝ թելադրելու պահը:

Մտադիր էի մեկնել Լենինգրադ՝ Օլգինո, Փափագյանի ամստանոցը: Նայելու էի, թե արտիստի գրադարանում Շեքսպիրի հետ կապված ինչ գրքեր կան, որ նա խոստացել էր նվիրել Երևանի շեքսպիրյան գրադարանին:

— Ջեռագիր նյութե՞ր էլ ես հավաքում,— հարցրեց նա:

— Ինչպես չէ:

— Ուրեմն, լսիր, բարեկա՛մս. գրքերը ներ-

քումն են, առաջին հարկում, պահարաններում, գրակալների վրա, իսկ երկրորդ հարկի միջանցքում դրված է մի սնդուկ, ուր շատ բան կա՝ ափիշներ, ծրագրեր, պիեսներ: Ուշադիր եղիր և կգտնես մի տետր՝ «Թիմոն Աթենացու» թարգմանությունը: Ես եմ թարգմանել երիտասարդ տարիներին: Կարծում եմ, որ քեզ կգրադեցնի:

— Ե՞րբ ես թարգմանել:

— Թվականը չեմ հիշում: Պետք է որ տասական թվականներից արած լինեմ, մինչև հեղափոխությունը:

Լոեց:

— Գուցե վրան գրված լինի. մայիր:

Սեկնեցի Լեմինգհադ, բավական թվով գրքեր գտա՝ ֆրանսերեն, ռուսերեն և իտալերեն: Գտա նաև Շեքսպիրին նվիրված մի ձեռագիր, ընդամենը մի քանի էջ, սկսված, բայց չավարտված, իսկ «Թիմոն Աթենացու» ձեռագիրը չգտա:

Երբ վերադարձա՝ շատ ցավեց չգտնելուս համար:

— Անահիտ, — դարձավ կնոջը, — դու տեսել ես այդ ձեռագիրը, այնպես չէ՞:

— Տեսել եմ, — արձագանքեց անկողնում հիվանդ պառկած Անահիտը: — Տետրի շապիկի վրա կարմիր թանաքով գրված է՝ «Թիմոն Աթենացի»:

Մինչև հիմա էլ այդ ձեռագիրը չի գտնվել:

Կիրակի օր էր: Յերեկվա ժամերից մեկը: Զրուցում էինք: Դռան զանգ լսվեց և մի փոքր անց եկավ տիկին Ֆրանսուազը, որը Անահիտի մահից հետո մի-երկու ամսի չափ խնամեց հիվանդ Փափազյանին:

— Երկու միլիցիոներ են եկել:

Չայնի մեջ տագնապ կար:

— Ներս հրավիրիր:

Միլիցիոներները սենյակ մտան:

— Ո՛վ է տանտերը:

— Ես:

— Քաղսովետի որոշումը խախտված է...

Փափազյանը չթողեց խոսքը վերջացնել:

— Նստե՛ք, նստե՛ք: Գործի մասին հետո: Ֆրանսուա՛զ, դահվե մը պատրաստե ընկեր միլիցիոներների համար:

— Աշխատանքի ժամանակ չի թուլատրվում, ընկե՛ք:

— Գիտեմ, սիրելիս, բայց որ ասում եմ՝ նրստեք, ուրեմն նստեք:

Փափազյանն այդ բոլորն ասաց առարկություն չվերցնող ձայնով: Միլիցիոներները ենթարկվեցին:

— Է՛հ, ինչպե՛ս եք, ամուսնացա՞ծ եք, ամուրի՞:

Մի փոքր անհարմար զգալով պաշտոնական

պարտականությունների կատարման պահին մասնավոր զեղում ունենալու համար, միլիցիոներները ասացին, որ ամուսնացած են:

Ֆրանսուազը սուրճը բերեց: Միլիցիոներները ըմպում էին սուրճը և պատասխանում Փափազյանի հարցերին, թե բանի՞ երեխա ունեն, որտե՞ղ են ծնվել, ծնողները կա՞ն թե չէ:

Միլիցիոներները սուրճի դատարկ գավաթներն իրենցից մի փոքր հեռացրին: Փափազյանը դա ընդունեց որպես նշան այն բանի, որ ժամանակն է մտերմական զրույցից անցնելու իրենց այցի պաշտոնական կողմին: Եվ նա ժպիտը դեմքին խնդրեց բացատրել, թե քաղկոթորիդի այդ ինչ որոշում է խախտվել և ինչ կապ ունի դա իր հետ:

Բացատրությունն անմիջապես տրվեց: Փողոցին նայող պատշգամբում լվացք է կախված:

— Էհ, չի՞ կարելի:

— Ոչ: Դրա մասին քաղսովետը հատուկ որոշում է կայացրել:

— Մեղավորը Ֆրանսուազն է: Ֆրանսուա՛զ,— կանչեց նա:

Դռների մեջ երևաց Ֆրանսուազը՝ մեղավոր արտահայտությամբ:

Միլիցիոներների դեմքերը նորից խստացան:

— Մենք չենք եկել պարզելու, թե ով է մեղավորը,— ասաց մեկը:

— Եկե՛լ եմք տուգանելու, — վրա բերեց մյուսը:

— Տուգանելո՞ւ:

Զարմացաւ Փափագյանը:

Կողքս նստած միլիցիոնների սկանջին շշմն-
ջացի, թե ով է իրենց դիմաց նստածը, բայց ոչ
մի ազդեցություն չունեցաւ դա, մանավանդ որ
ստանձնապէս տրամադիր չէին լսելու, թե ինչ
եմ ասում:

— Օրենքի սուսջ պատասխանատու եմ բո-
լորը:

— Ծիշտ է: — Հաստատեց Փափագյանը և
անմիջապէս հարցրեց.

— Տուգանքի չա՞փը:

— Երեք ոտքի:

— Միայն ադրա՞ն:

— Այո, երեք ոտքի:

Փափագյանը մի երեքանոց դրեց սեղանին:

— Այդպէս չի կարելի, — ասաց միլիցիոնները:

— Էլ ի՞նչ կա:

— Պետք է ակտ կազմենք:

Միլիցիոնները սեղանին դրեց մի հարցաթեր-
թիկ, գրիչը ձեռքն ստալ ու հարցրեց.

— Ազգանո՞ւնը:

Փափագյանի հոնքերը վեր թռան:

— Փափագյան:

— Անո՞ւնը:

Փափագյանը զարմանքից սատեց. մի՞թե իրեն
չեն ճանաչում: Հետո նա համարեց, որ դա ըն-

դունված ձևական մի արարողություն է, ոչ մի կապ չունի ճանաչել-չճանաչելու հետ, և, իրեն զսպելով սասց՝ «Վահրամ», բայց երբ պատասխանին հետևեց միլիցիոների նոր հարցը՝ «ինչո՞վ եք զբաղվում», համբերությունը հատալ:

— Բավական է, — գոռաց սաստիկ գունատված և ձեռքն այնպիսի ուժով զարկեց սեղանին, որ միլիցիոներները նստած տեղից վեր թռան:

— Դո՛ւրս, անմիջապե՛ս դուրս: Վերցրե՛ք ձեր երեք ռուբլին և չքվեք:

Միլիցիոներները շտապեցին դեպի դուռը: Ես ուղեկցում էի և բացատրում, թե ով է Փափագյանը: Փափագյանը իմ ետևից գոռաց.

— Ասա նրանց, որ ես Գերագույն սովետի դեպոստատ եմ:

Այս որ լսեցին միլիցիոներները, շրջվեցին, ներողություն խնդրեցին և այն է՝ ուզում էին երեք ռուբլիանոցը սեղանին դնել, բայց վիրավորված Փափագյանը նորից գոռաց.

— Դուք չէի՞ք ասում, որ օրենքի առաջ բոլորը պատասխանատու են:

Միլիցիոներները շվարած կանգ առան:

Երեկոյան մոտն էի և նա գղջում էր, որ միլիցիոներների հետ այդպես պահեց իրեն:

Սովոր մեծարանքի ու հիացումի, սովոր, որ մարդիկ պիտի գոհանան բեմից տվածով և

կանքում իրենից ոչինչ չպահանջեն, վերջին
ամիսներին սպրեց մենակության դրաման: Այ-
լևս չէր խաղում ու եթե խաղում էր, այլևս այն
չէր, ինչ մի ժամանակ: Փափագյանը զգում էր
ինչ է կատարվում, բայց չհասկանալու էր տա-
լիս: Ու չէր դիմանում: Նրան տեսնում էինք տը-
խուր ու թախծոտ, հոսաահատ, երբեմն՝ ծառս
եղած՝ պատրաստ՝ թողնելու և փախչելու: Բայց
ո՛ր. երևի Լենինգրադ. այնտեղ էին աղջիկն ու
թողը: Եվ գնում էր: Գնում էր երբեմն երկու ամ-
սով, երբեմն, իր հայտարարությամբ՝ հավիտյան,
այլևս երբեք Երևան չդառնալու հաստատ որոշ-
մամբ: Անցնում էր մեկ, ամենաշատը երկու ա-
միս. չէր դիմանում, հայրենի հողը ձգում էր,
Երևանի կարոտը մաշում էր, ու վերադառնում
էր: Վերադառնում էր ու ասում, թե ինքն էլ չի
հասկանում, թե ի՞նչ է կատարվում իր հետ:

Երբ մի անգամ էլ տրտնջաց, որ իրեն հի-
վանդատես չեն գալիս, ես, իմ կարծիքով բավա-
կան նուրբ, հասկացրի, թե այդպիսի այցերը փո-
խադարձ են լինում, ինքը ուշադիր չի եղել ու-
րիշների նկատմամբ, հիմա էլ այդ ուրիշներն են
անուշադիր:

— Նախ, սխալվում ես, ո՛ւմ նկատմամբ
ուշադիր չեմ եղել: Այո, քեֆի, ուրախության սեր

չեմ ունեցել, խուսափել եմ: Այդ ճիշտ է, բայց այդ ով է հիվանդ եղել, որ չեմ անհամազաստացել: Ինչքան հիվանդացել ես՝ եկել եմ, Ժիրայրը հիվանդ է՝ ամեն օր զանգ եմ տալիս, հետաքրքրվում ու խորհուրդներ տալիս: Արմանը անկողին ընկավ, գնացի տեսության, դու հո լավ գիտես, որ ես նրանից վշտանալու, վիրավորվելու պատճառներ բավական ունեմ:

Լոեց: Ես էլ ոչ մի ձայն չհամեցի:

— Երկրորդը, սիրելիս, դու մոռանում ես իմ պրոֆեսիան. ես հիսուն, վաթսուն տարի մարդկանց հետ եմ եղել: Իմ գործը նրանց ծառայելն է. ինձ հետ լաց են եղել, ինձ հետ ծիծաղել: Ներիր այս հավակնոտ մտքիս համար, բայց այդպես է. ի՛նչ նշանակություն ունի, թե ես մարդկանց տանը նրանց ուրախ կամ տխուր պահին եղել եմ, թե ոչ. կարևորն այն է, որ մարդկանց երբեք ստանց ինձ չեմ թողել և միշտ աշխատել եմ բարձրացնել նրանց հոգին: Դա էլ իրավունք է տալիս ինձ պահանջողի դերում լինել:

Մի օր, երբ հիվանդ էր ու մեռակ՝ հեկեկաց, լաց եղավ երեխայի պես: Աչքերից արցունքները վազում էին:

— Այս ի՛նչ փուչ բան է եղել աշխարհ ասվածը:

Հիվանդության օրերին նրան միշտ տեսնում էի Օթելլոյի խալաթի մեջ փաթաթված և ձեռքին էլ մեծ, երկարուկ թագքեհն էր, որ գործածում էր ներկայացման ժամանակ, երրորդ արարում:

Զանգահարեց Գևորգ Էմինը և լսափողը հանձնեց բժշկուհի Գալստյանին: Բժշկուհին ա-սաց, թե Փափազյանի առողջական վիճակը վատ է, և որովհետև ինքը ճիշտ պատկերացում չունի իր դրության մասին, որոշել է մեկնել Լեհի-գրադ: Բժշկուհին խնդրում էր, որ գնամ Փա-փազյանի մոտ, համոզեմ, որ չգնա: Ասում էր, թե դա պետք է անել անպայման, որովհետև կա-րող է նույնիսկ ճանապարհին, ինքնաթիռում տե-ղի ունենալ աղետը:

Սիրտ չարի մեռակ գնալ: Հեռախոսով կապ-վեցի Խաչատուր Եսայանի հետ, որ միասին գը-նանք:

Խաչիկը Փափազյանին չէր տեսել մի քանի ամիս:

Խաչիկը և Փափազյանը նստեցին թախտին, միմյանց մոտ, իսկ ես նրանց դիմացը: Նկարիչը Փափազյանին գտավ չափազանց փոխված: Խիստ ազդված՝ գլուխը ետ էր գցել, աչքերից արցունք-ներ էին վազում:

Համոզել չկարողացանք: Նույնիսկ բարկացավ, թե ի՞նչպես մենք, իրեն մոտիկից ճանաչող երկու մարդ, չենք հասկանում, որ ինքը չի կարող մնալ այստեղ, որ պետք է անպայման, գոնե մեկ ամսով մեկնի, տեսնի աղջկան, տեսնի թոռանը, քայլի իր ամառանոցի պարտեզում, գոնե մի-երկու բույս կանգնի Թինայի հողաթըմբի առջև, հիշի անցածը... իսկ ինչքա՛ն շատ բան է կապված Լենինգրադի հետ: Վերջապես, այցի կգան իրեն Լենինգրադի ընկերները, նրանք մենակ չեն թողնի իրեն:

Ասաց ու գլուխը դրեց Խաչիկի ուսին և լաց եղավ:

Հասկացանք, որ անկարելի է համոզել: Իմանալով, որ նա վաղը չէ մյուս օրվա համար արդեն տոմս է վերցրել, ասացինք, թե կգանք ճանապարհելու:

— Այդ լավ է, իհարկե, բայց որ վաղը երեկոյան գաք, մի-երկու ժամ դեսից-դենից զրուցենք՝ ավելի լավ կլինի:

Ու հետո ավելացրեց.

— Бог знает, что ждёт меня.

— Ну, Ваграмчик, скажешь?— ասաց Խաչիկը իրեն հատուկ ֆամիլյարությամբ և միաժամանակ նորից գլուխը ետ գցեց՝ հուզմունքը չըմատնելու համար:

Ինչպէս խոստացել էինք Խաչիկն ու ես, գնացինք: Ծանապարհին նկարիչն ասաց, թե ինքը մի կես ժամ ունի, ոչ ավելի, և խնդրեց այնպէս անել, որ Փափագյանի մոտից շոտ դուրս գանք: Խոստացա: Գնացինք կես ժամով, բայց մնացինք երեք ժամից ավելի:

Ընդունեց անորամադիր, մոռալադեմ, նույնիսկ մի չար բան կար հայացքի մեջ:

— Ի՞նչ եք աշխարհը խառնել իրար, ի՞նչ եք մարդկանց ոտի հանել իմ դեմ: Ի՞նչ է պատահել, ո՞վ ասաց, թե ես հիվանդ եմ, հասկացեք, ես հիվանդ չեմ և շատ լավ եմ զգում ինձ:

Պարզվեց, որ այդ օրը նրա մոտ, բացի բըծիշկների մի խմբից, եղել են կուլտուրայի միևնիստ Կամո Ուդումյանը և Սունդուկյանի անվան թատրոնի դիրեկտոր Մխիթար Դավթյանը, և բոլորն էլ խոսքները մեկ են արել՝ համոզել, որ չմեկնի:

— Ի՞նչ է, վախենում եք, որ մեռնե՞մ: Մեռնում եմ, մեռնեմ: Իսկ թե որտե՞ղ կմեռնեմ, դա իմ որոշելու բանն է, և ոչ ձեր: Հասկացա՞ք: Հասկացա՞ք, թե չէ:

Երբ խաղաղվեց, անցանք հազար ու մի հարցի, գլխավորապէս թատրոնի շուրջ: Եվ այդպէս, այլևս չանդրադարձանք ոչ իր հիվանդությանը, ոչ էլ մեկնելուն: Ինչի մասին էլ խոսում էինք՝

միշտ վերադառնում էինք «Լիր արքային», իր այն դերերին, որ խաղացել է Լենինգրադում, հետո՝ իր ռուսական շրջիկ խմբի հետ:

Աստիճանաբար տրամադրությունը փոխվեց, և հիմա մի քնքշություն էր իջել վրան, որ առաջ երբեք չէի նկատել:

Ինձնից խոսք առավ, որ անպայման այցի գնամ իրեն Լենինգրադ:

— Քեզ համար էլ լավ կլինի, մի փոքր կը-հանգստանաս, կցովես, կգրուցենք:

Խաշիկն ասաց.

— Վահրա՛մ, ես քեզ լավ գիտեմ, հիմա փախչում ես Երևանից, երևի իսկապես այստեղ մնալ չես կարող: Կհասնես Լենինգրադ, կանցնի մի օր, մի շաբաթ, ամենաշատը տասն օր, և չես դիմանա, կվերադառնաս, կուզենաս գալ: Դու այլևս չես կարող ապրել առանց Երևանի:

Քթի տակ ծիծաղեց:

— Ծիշտ է: Հենց դրա համար էլ ուզում եմ, որ Ռուբենը գա, Երևանի կարոտը նրանից առնեմ, մինչև կարոտս քաշի ինձ դեպի Երևան:

— Կգաս, չէ՞:

Ասաց ու նայեց իմ կողմը, ուղիղ աչքերիս մեջ: Ու թող զարմանալի չերևա, եթե ասեմ, որ ինձ թվաց, թե տեսնում եմ մահվան ստվերը նրա հալացքի մեջ, նակատին դրոշմված:

— Ես քեզ նամակ կգրեմ:

Այդպես էլ չհաջողվեց Փափագյանին համոզել, որ Լենինգրադ չգնա: «Դեք» մտել էր մեջը և առաջվա պես նորից տեղահան էր անում, մղում դեպի հեռուները:

Ծանապարհեցինք մարտի 28-ին:

Օդանավակայանում քիչ մարդ կար: Խաչատուր Եսայանն էր, Մխիթար Դավթյանը, Արիեմիկ Խաչանյանը իր քրոջ՝ Գոհարիկի հետ, Փափագյանի քարտուղարուհին՝ Անահիտ Մանվելյանը, դերասաններից Մամիկոն Մանուկյանը և Անատոլի Թորգոմյանը:

Փափագյանին ուղեկցում էր մի երիտասարդ բժշկուհի՝ Նորա Այվազյան, որը ճանապարհին օգնություն էր ցույց տալու, եթե պահանջվեր և, բացի այդ, Լենինգրադի բժշկական շրջաններից ներկայացնելու էր հիվանդի վիճակը:

Թվում էր, թե վերջին անգամն ենք տեսնում...

Ինքնաթիռն օդ բարձրացավ, ինչպես միշտ: Եվ, ինչպես չի լինում ամեն անգամ, տուն դարձանք կոտրված սրտով:

Երևան վերադառնալով՝ բժշկուհին բերեց Փափագյանի երկտողը, որով հիշեցնում էր իր հրավերը՝ մի տասն օրով հյուր լինել իր ամառանոցում, Օլգինոյում:

Լենինգրադից հասնող լուրերը մխիթարական

չէին: Հեռախոսով կապվեցի դստեր՝ Մարիայի հետ: Ասաց՝ անհույս է, միտքը երբեմն մթազընվում է, անկապ բաներ է ասում:

Ծտապեցի մեկնել և ապրիլի 21-ին Լեհինգրադում էի:

Չորս ժամ քսան րոպե տևեց թոփշքը: Չտապեցի Օլգինո, վախ կար մեջս, արդյոք ի՞նչ վիճակի մեջ կգտնեմ իրեն: Երկու ժամից ավելի թափառեցի քաղաքում, բայց հետո մտածեցի, որ արածս երեխայություն է, մեկ է՝ գնալու եմ, էլ ինչո՞ւ հետաձգել, գուցե օրհասական պահ է և տեղ հասնելս ավելի ճիշտ կլինի:

Իմ դիմաց նստած էր Փափագյանը, ոչ այն Փափագյանը, որին տեսել էի Լեհինգրադ մեկնելու նախօրյակին՝ անտրամադիր ու մոռալ, հուսահատված, դառնացած, ընդունակ ամեն պահ պոռթկալու, ոչ էլ օդանավակայանի Փափագյանը՝ թեև ժպտերես, նույնիսկ հակված՝ կատակներ անելու, բայց մահվան սուվերը դեմքին: Իմ դիմաց հիմա նստած էր Փափագյանը, որը եթե չասեին՝ չէիր իմանա, թե հիվանդ է: Ծիշտ է, ծեր էր ու խարխլած, աչքերի փայլը խամրած, բայց նախկինի հետ համեմատած բավական կազդուրված էր, դեմքի արտահայտությունն էլ խաղաղ: Դատում էր հանգիստ, հիշողությունը լավ էր, տրամաբանությունը տեղը: Դեպքեր էր պատմում, խորհրդածոում և մի անգամ չեղավ, որ մտքի թելը կորցներ:

Մարիային հարցրի, թե սա ի՞նչ է նշանակում:

— Ձեզանից ոչ որ հորս չի ճանաչում: Նա սլնայիսի կամք ունի, որ ուզածը կանի: Եթե վճռեց՝ հնարավոր չէ կանգնեցնել նրան: Իմացալ ձեր գաղը և ներքուստ հավաքեց իրեն: Դուք կգնաք՝ էլի նույնը կլինի: Հարազատների մոտ իրեն բարձիթողի է անում: Գալիս են բժիշկները՝ դառնում է ուրիշ մարդ: Եթե կամենա՝ այսօր քեմ էլ դուրս կգա: Թե ինչ կլինի ներկայացումը՝ այլ հարց է, բայց այնքան ուժ, ինչքան պետք է ներկայացումը սխեդու և առարտելու համար՝ կգտնի իր մեջ:

Լռեց մի պահ, հետո շարունակեց.

— Հավատացե՛ք ինձ, որ եթե մա մինչև հիմա ողջ է, ապա իր կամքի շնորհիվ: Նա կարողանում է մահը վանել իրենից, չթողնել, որ մոտ գա: Ծիշտ եմ ասում, մի ուրիշ հիվանդ նրա այժմյան վիճակում՝ վաղուց չէր լինի:

Հարցրի, թե ի՞նչ է անում:

— Ոչինչ, բարեկամս, երևակայիր՝ ոչինչ: Ես՝ ու ոչինչ չանեմ, լատկերացնո՞ւմ ես: Մի ժամանակ կարդում էի և բավական շատ, հիմա թմրություն է իջնում վրաս, հազիվ եմ հասցնում աչքի անցկացնել «Յումանիտեն», «Ունիտան»:

Ծա՛տ, շատ բան կա մտքիս մեջ, պետք է մեկը, որին թելադրեմ, իսկ այստեղ ոչ ոք չկա: Ա՛յ եթե Անահիտը այստեղ լիներ, շատ լավ կլիներ, կթելադրեի նովելներս: Մեծածավալ գիրք կլինի, երևի քսանհինգ մամուլ, գուցե նույնիսկ ավելի: Մի-երկու նովել կսխառնեմ քեզ, պատահած դեպքեր են բոլորը: Մի մասը մտքիս մեջ է, մի մասն էլ ժամանակին, երիտասարդ տարիներիս եմ գրել, շտապ, մշտական վագրիս կարճ դադարներին, վերախմբագրել է պետք, ինչ-որ բան էլ փոխել: Կան և այնպիսիք, որոնց միայն ուրվագիծն եմ քաշել, աչքի զարնող դեպքերը, նրանց միջև ընկած գործողությունը, հիմա պետք է նովել դարձնել, բնավորություններ մշակել, հոգեբանական անցումներն ապահովել, փոխհարաբերություններ ստեղծել ու պատճառաբանել: Մի խոսքով՝ մի քանի ամիս է պետք և գիրքը պատրաստ կլինի:

Կանգ առավ, ձեռքը տարավ դեպի «Ունիտալի» նոր համարը, բայց չբացեց, և սուաջ տարավ խոսքը.

— Այդ գրքից սուաջ շատ կուզենայի Դանթեին անդրադառնալ: Գևորգին,— Արաջյանի մասին է խոսքը,— խոստացել եմ գրել Դանթեի մասին, բացառրել, թե ինչպես եմ հասկանում Իտալիո այդ մեծագույն բանաստեղծին: Նա ուզում է, որ հանդես գամ հեռուստատեսությամբ: Ծառ երկար բառ է, չէ՞, կարծում եմ, որ հար-

կալոր է կրճատել. թերևս հեռացո՞ւյց կամ հե-
ռատեսի՞լ, լավ, դրա մասին թող ուրիշները մը-
տածեն: Հա՛, Գևորգը կամենում է, որ իտալերեն
կարդամ և հետո մեկնաբանեմ: Կարևո՞ր է:
Ուրեմն դու է՞լ ես կարծում, թե պետք է անել:
Ես կարևոր եմ համարում և անպայման կա-
նեմ: Դանթեին շատ եմ սիրում: Մի ժամանակ օր
չկար, որ ձեռքս չստնեի և մի քանի էջ նորից
չկարդայի:

Մի պահ հետո.

— Զե՛, պետք է թելադրել, պետք է աշխա-
տել, պետք է, վերջապես, թղթին համձնել մըտ-
քերս, խոհերս: Ինչքա՞ն ժամանակ է չեմ գրել,
չեմ թելադրել: Ծառ բան է չարչրկում միտքս,
շատ գրելիքներ կան, բայց ամենից առաջ՝ Դան-
թեն: Ա՛յ, եթե կարողանայիր կարգադրել Անա-
հիտի գալը՝ մեծ բան արած կլինեիր:

Հարցրի, թե ե՞րբ է գգացել, որ ինքը գրել
գիտե:

— Վաղուց, դեռևս Փարիզում: Մի օր հյուր
էի Կավրոշի տանը: Բավական մարդ կար, այն-
տեղ էր նաև Արշակ Չոպանյանը: Մի դեպք
պատմեցի, սիրո պատմություն, բոլորը գգացվե-
ցին, իսկ Անահիտը լաց եղավ: Չոպանյանն
ասաց. «Պարոն Փափագյան, դուք պետք է գրեք,
պետք է անպայման գրեք, դուք գրող եք»:

— Ծառ անհասկանալի է, թե ինչպե՞ս դրանից հետո մարդը կարող է չգրել կամ գրել քսան տարի անց միայն:

Ժպտաց:

— Գիտե՞ս ինչ, դա էլ իր պատճառն ունի:

— Ժամանակ չե՞ս ունեցել, — շտապեցի ես:

— Այո, իհարկե, ժամանակ չեմ ունեցել: Գրելու համար հանգիստ, մտաւիշակ կյանք է հարկավոր, իսկ ես միշտ վազքի մեջ եմ եղել, թատրոնով կլանված, թատրոնին անձնատուր և ամեն անգամ, երբ մոքովս անցել է գրիչ առնել ու մի քան գրել, զգացել եմ ինձ դավաճանի դերում: Ինձ թվացել է, թե դավաճանում եմ քեմին, իսկ թատրոնը ինձ համար ամեն ինչ է, թատրոնն այն է, որին երբեք չեմ դավաճանել ոչ մեկ պարագային:

— Իսկ ինչպե՞ս եղավ, որ դա 1954-ին չըխանգարեց գրելու «Հետադարձը»:

— Եթե ոչ գիտակցությունս, ապա բնագրս երևի ասում էր, որ մայրամուտիս եմ մոտենում և, դժբախտաբար, այլևս այն չեմ թատրոնի համար, ինչ էի:

Մի քանի անգամ անդրադարձավ հոբելյանին: Ես նրան հասկանում էի: Փափագյանին հոբելյանը, որպես այդպիսին՝ պետք չէր: Նա

պարզապէս երազում էր հանդիսատեսի հետ մի
նոր հանդիպում ունենալ: Թեկուզ այլ կերպ, այլ
ձևով, թեկուզ վերջին անգամ, բայց այդ հանդի-
պումը պետք է լինէր: Հորեղյանը մի առիթ էր՝
վերադարձնելու իր հաղթական երիտասարդու-
թյան օրերից մեկը՝ տեսնել իրեն նորից հասա-
րակութեան կենտրոնում՝ որոտընդուտ ծափահա-
րություն, խանդավառ բացականչություններ, բեմ
նետովող ծաղիկներ... Դերասան էր նա և սիրում
էր այդ բոլորը: Ծառ էր տեսել, շատ էր վայելել,
ալիքի, քան որևէ հայ դերասան վերջին կես դա-
րում, բայց դարձյալ ծարավի էր այդ ամենին, որ
սրտիստի հաջողութեան անբաժան մասն է կազ-
մում մշտապէս, դառնում անհրաժեշտություն,
կենսական պահանջ: Դժվար է ասել՝ ում վիճակն
է ալիքի ծանր, նրա՞նք, ով տեսել է ու վայելել
այդ ամենը, և դրանից մնացել է լոկ մի հուշ, թե
նրանք, որ երբևէ չի հասել փառքի կատարին և
չգիտէ, թե ինչ բան է դա, բայց երազում է դրա
մասին:

Ասաց, թե ինքը Երևան կգա երեք օրով մի-
այն, և չի կամենում իջևանել իր տանը, խնդրում
է սենյակ վերցնել հյուրանոցում:

— Չսիրեցի բնակարանս: Երբեք լավ չեմ ըզ-
գացել ինձ այդ տանը, արդյոք, նոր բնակարանս
մինչև տարվա վերջը պատրա՞ստ կլինի...

Նա խոսում էր, իսկ ես մտածում էի, որ թա-
փառումների սովոր արտիստը նորից գլուխ է

բարձրացրել և, ըստ երևույթին, հոբելյանն էլ դիտում է որպէս հերթական մի հյուրախաղ:

— Չէի համաձայնի, որ հոբելյանս արվի, բայց եթե համաձայնությունս տվի և հիմա էլ ուզում եմ ու սրտանց եմ ուզում, ապա նրա համար, որ իմ հոբելյանը չի լինելու, դա կլինի հայ թատրոնի հոբելյանը:

Մի պահ կանգ առավ, գննող հայացքով նայեց ինձ ու ավելացրեց.

— Օ՛, եթե ողջ լինեի՜ն Սիրանուշն ու Արեւյանը, իմ թանկագին խաղընկերները՝ Արուսն ու Համիկը, Մանվելյանը, Ջանաճը, Հրաչը վերջապէս, այո, իմ հոբելյանը կլինէր ի՛մ հոբելյանը, սակայն, քանի որ նրանք չկան, մնացել եմ ես և, բնականաբար, ես կընկալվեմ ոչ միայն որպէս Փափագյան, այլ որպէս մեկը դերասանական հին փառանգից: Իմ մեջ կոտեսնեն նաև նրանց, իմ մեջ կփնտրեն նրանց: Ինձ կմեծարեն, բայց նկատի կունենան նաև նրանց, իսկ նրանց անդրադառնալ, թեկուզ մոքով՝ նշանակում է անդրադառնալ հայ թատրոնին: Եթե Սիրանուշը հայ թատրոնի անուշիկ մաման էր, ապա Արեւյանն էլ հայր էր գալիս ամենքիս: Եկ դիմենք աշակերտական թվանշանների օգնությանը. հոբելյանական մեծարանքը տարբեր չափեր ունի ամեն պարագային: Եթե մեծարանքիս չափը պետք է լինէր թվանշաններով, ասենք, թե գերագույնը՝ հինգ, ապա հիմա կլինի հինգ ու

խաշ: Չկասկածես մի պահ և իմացիր, որ հինգին գումարված խաշը թեև հասցեագրված ինձ՝ բայց կլինի անցած-գնացած ընկերներիս արդար բաժինը: Դա կլինի մի հավելում, որ կառաջանա նրանց պայծառ հիշատակին տուրք տալու բնական պահանջից:

Մի օր հարցրեց.

— Ի՞նչ ես կարծում՝ հոբելյանից հետո դժվա՞ր է լինելու վիճակս:

— Ուրիշինը՝ գուցե, բայց քոնը՝ հազիվ թե. դու, թատրոնից բացի, մի սասպարեզ էլ ունես, գրում ես:

— Ծիշտ է, իրավացի ես, բայց դերասան եմ նախ և սուսշ,— խուլ արձագանքեց խոսքերիս: Պատկերացրու մի վայրկյան՝ մարդը ութսուն տարեկան է դարձել, հոբելյան եմ անում, մեծաբուն, հիշեցնում փառքդ, փալդ, ամպագոռոգո խոսքեր ասում և հետո մնում ես տանը, ձեռքերդ իրար բերած: Ի՞նչ անել. օրվա լրագի՞րն աչքի անցկացնել, թո՞ւղթ բանալ ու եթե մեկը հիշեց ու դուռդ բացեց՝ լավ, իսկ եթե չէ՝ գնա ու ապրիր մեն-մենակ: Տարիների բոլորն ու աղմկալի կյանք, հորիզոնից հորիզոն, իսկ հիմա՝ հուշ և ուրիշ ոչինչ: Սոսկալի՜ է...

Լոնեց:

— Զէ, իսկապէս լավ է, որ ես գրել գիտեմ
և մի բան կարող եմ անել, հակառակ պարագա-
յին սարսափելի կլիներ: Ես չէի դիմանա, կիսեմ-
թանալի. ես սովոր չեմ պարսպ մնալու:

— Գրելուց բավականություն չե՞ս ստանում:

— Օ՛, մեծ հաճույք:

— Մանավանդ որ ընթերցողն անհամբեր է
քո նոր գրքերին:

— Հասկանում եմ, հասկանում, բայց դու էլ
հասկացիր. այնուամենայնիւ, նույնը չէ, համե-
նայն դէպս թատրոնի մարդու համար: Թատրոնն
ուրիշ է, հասկանո՞ւմ ես, թատրոնը՝ այդ ես եմ:
Գիրքն ապրում է գրողից անկախ, ինչպէս ծնո-
ղի համար նրա զավակը: Դերասանը թատրոնը
կրում է իր մէջ: Ես ամեն ինչ պատկերացնում
եմ, բայց թատրոն չլինի՝ այդ մեկը անկարելի է
պատկերացնել: Սիրելիս, քեզ լավ հաշտնի է, թե
ինչպէս է միտքս հիմա չարշրկվում՝ ի՞նչ պիտի
լինի թատրոնի հետ, վաղը, մյուս օր ի՞նչ է սպա-
սում նրան: Գրել թե նկարել նույնն է, բայց բե-
մում խաղալը նույնը չէ, ոչ, նույնը չէ. ի՞նչ ան-
ճարելի հաճույք է՝ զգալ քո դիմաց հազարաչքա-
նի մի հրեշ՝ պահանջկոտ, հաճկանոտ, և կարե-
նալ նրա, այդ հրեշի շլիճքից բռնել ու տանել քո
հետևից՝ ուր ուզում ես. ի՞նչ երջանկություն է և
ո՞ր արվեստը կարող է դրա հետ համեմատվել,
ի՞նչը կարող է տալ այդ արբեցնող ուրախու-
թյունը:

Մի պահ լռելուց հետո, գլուխն օրորելով.

— Մի՛ զարմանա, մի՛ զարմանա բոլորովին, բարեկա՛մս, եթե վերջերս աշխարհն ինձ երբեմն փուշ է թվում, կյանքը՝ անարժեք մի բան:

— Ով՛ ով, — բողոքեցի ես, — դու իրավունք չունես գանգատվելու: Փառահեղ կյանք ունեցար և գանգատվելդ մեղքի պես բան է:

Վշտով լի հալացքն ուղղեց ինձ:

— Վերջերս դու դադարել ես ինձ հասկանալ: Ա՛յ հենց դրա համար, որ շա՛տ բանի հասա, դրա շնորհիվ էլ հիմա, երբ այդ բոլորը արդեն չկա, և կա միայն որպես անցյալ, որպես հիշողություն, ա՛յ դրա համար էլ դատարկություն եմ գգում շուրջս և ինձ մնում է միսիթարվել, որ կյանքիս այս օրերին մի երկու լավ բարեկամ ունեցա:

Մի երեկո հարցրի, թե ինչո՞ւլ բացատրել, որ երբ թելադրում է, շատ ավելի լավ է ստացվում, քան երբ գրիչը ձեռքն է սոճում: Արդյոք, ստեղծագործակա՞ն խառնվածքի հարց է: Այդպես է եղել, օրինակ, նաև Սունդուկյանը:

— Դուք ինձ գրող եք համարում: Ես ճիշտն աասծ, մտքումս ծիծաղում եմ, բայց մտածում եմ, եթե ուզում եմ՝ թող համարեն: Դերասան եմ, միշտ դերասան եմ, գրելիս էլ դերասան եմ, գրե-

լիս էլ շարունակում եմ խաղալ: Ես կերպար եմ ստեղծում ինձ համար, մտնում նրա էության մեջ ու թելադրելիս ես չեմ, այլ նա է, որ խոսում է: Եվ եթե մեկ-մեկ էլ պատմածիս մեջ անցած-գնացած դեպքն այնպես չեմ ներկայացնում, ինչպես եղել է, ոչ թե նրա համար, որ չեմ հիշում,— թեև այդ էլ է պատահում,— այլ նրա համար, որ կերպարը, որ ես եմ այդ պահին, այլ կերպ է մտածում, այլ բան է զգում, երևակայությունը թելադրում է և տանում նրան մի ուրիշ ուղղությամբ: Գրածս, սիրելիս, նույն դերասանությունն է, բայց գրական ձևերի մեջ դրված:

Հարցրեց մի օր, թե Արևելյան Եվրոպայի ո՞ր երկրներում եմ եղել:

— Միայն Ռումինիայում:

Հետաքրքրվեց, թե ի՞նչ տպավորության եմ: Ասացի, որ համարյա թե չի գիշում Արևմտյան Եվրոպայի մյուս երկրներին:

— Ծիշտ ես:

Մի փոքր հեռո:

— Ծա՛տ ճիշտ ես:

Հետագրեց մի պահ հաչացքը, ապա նորից դառնալով ինձ՝ հարցրեց.

— Իսկ գիտե՞ս, թե ինչու:

Եվ չսպասելով, թե ինչ կասեմ, պատասխան
տվեց իր հարցին.

— Հնում Ռումինիան Հռոմի գաղութն էր:
Եղե՛լ ես Կոստանցա: Տեսե՛լ ես հնագիտական
պեղումների ժամանակ գտնված մնուշները: Հին
հռովմեական մշակույթ է, որ եկել ու թափանցել
է Պոնտական ծովի այդ ափերը:

Չարաճճի ծայտաց:

— Մի բանաստեղծ է եղել, անունն ի՞նչ էր,
չեմ հիշում, ա՛յ, դրան Կեսարը արքայրել է Կոս-
տանցա: Նկատելով բանաստեղծի սիրազեղ հա-
յացքն իր կնոջ վրա՝ բռնել ու բռնել է խեղճին:

Հայացքը լարվեց:

— Չէ, չեմ հիշում, չեմ կարողանում հիշել
անունը: Դու է՛լ չես հիշում:

— Գիտեմ, բայց միտս չի գալիս: Արձանն էլ
դրված է Կոստանցայում, ծովի ափին:

— Լեզվիս ծայրին է անունն ու չեմ կարողա-
նում հիշել:

— Վարպետ, հիշողությունը չի սիրում բռն-
ույություն, միտքդ հանգիստ թող ու կհիշես:

— Ծիշտ ես: Չեմ հասկանում, թե դո՛ւ ինչու
չես հիշում, երիտասարդ մարդ ես:

— Նախ՝ երիտասարդ չեմ արդեն, հետո
վերջապես, ես էլ կարող եմ մոռանալ:

— Հա՛, իհարկե:

Գիշերվա կեսին, մի արթուն պահի, հիշեցի
Օվիդիոս: Առավոտյան մախաճաշին ասացի:

— Օ՛, իհարկե, Օվիդիո՛ս,— ուրախ բացականչեց,— ե՛րբ հիշեցիր:

— Գիշերը, ժամը երեքը կլիներ:

— Ամո՛թ քեզ: Ի՞նչպէս էլ համբերել ես: Գալիր, արթնացնէիր:

Կարճ դադարից հետո:

— Օվիդիոս, իհարկե՛, Օվիդիոս,— նորից բացականչեց նա՝ մի բան գտած մարդու ուրախությամբ, որին հաջորդեց լատիներեն մի երկու բառատող՝ բանաստեղծի գրածներից:

— Ի՞նչ ես կարծում, հոբելյանից հետո կառավարությանը չխնդրե՞մ ուղարկի ինձ արտասահման: Շատ չէ, մի ամսով:

Ասաց ու որսաց իմ զարմացած հայացքը:

— Կարծում ես խաղալո՞ւ համար: Չէ, այլևս խաղալ չեմ կարող: Կկամենայի Իտալիա գնալ և ուսուցիչներիս հետքերը գտնել: Կկամենայի Ֆրանսիա գնալ, Մարսելում քույրեր ունեմ, կարոտս առնեմ նրանցից: Փարիզում էլ Անահիտի եղբայրներն են:

— Իսկ ստողջական վիճակդ թույլ կտա՞:

— Ի՞նչ է եղել որ, ես շատ լավ եմ զգում ինձ: Բժիշկներին էլ մի հավատա, հաճախ չափազանցում եմ: Դա նրանց սովորությունն է և ինչ-որ չափով՝ պարտքը: Հետո, վերջապէս,

դու էլ արի հետս, միասին կլինենք: Ինձ համար
էլ լավ կլինի, քեզ համար էլ:

— Իսկ Պոլիս չե՞ս ուզում գնալ, չե՞ս ուզում
մի անգամ էլ վերհիշել մանկությունդ:

— Որ ճիշտն ասեմ՝ ուզում եմ, ու երևի չա-
փագանց, բայց չեմ գնա:

— Ինչո՞ւ:

— Ստամբուլի թուրքերը միշտ էլ իմ մասին
մեծարանքով են խոսում: Վերջերս էլ, — դեռ Երե-
վանումն էի, — ռադիոյով թատրոնի մասին էին
խոսում: Հիշեցին Վարդովյանին, Մնակյանին:
Իմ անունն էլ տվին՝ «Վահրամ քեյ»: Բայց չեմ
գնա, ժողովրդիս աղաղակը ականջիս մեջ է, չի
մոռացվում:

Այս խոսակցության հաջորդ օրը, երեկոյան
դեմ, ասաց.

— Երեկվա ասածիս շատ չհավատաւ: Ուսու-
ցիչներ, քույրեր, այնպես էի ասում: Գնալուս
պատճառն ուրիշ է:

Լռեց:

— Աի՛շտն ես ուզում իմանալ: Կամենում եմ
վերջապես արտասահմանը տեսնել:

— Ինչե՞ր ես ասում, վարպետ, չեմ հասկա-
նում, ինչպե՞ս թե արտասահմանը տեսնես, երկ-
րագնդի վրա տեղ չի մնացել, որ չլինես:

— Ա՛խ, դու էլ չես հասկանում ինձ: Վա՛յ ինձ, ի՛նչ մեղք եմ ու ի՛նչ մեղակ:

Գլուխը բռնեց և հուսահատ օրորեց:

— Ես եղել եմ արտասահմանում, շատ տեղեր եմ եղել, շատ տեղեր էլ, երեսկայիր, չեմ եղել: Բայց դրա մասին չէ խոսքը հիմա: Ամբողջ կյանքս վազք է եղել, ինչպես գիտես: Քաղաքից քաղաք եմ անցել, երկրից երկիր՝ առանց շունչ քաշելու: Իմ բոլոր շրջագայությունները գործ են եղել, աշխատանք, պարտականություն: Երբ Փարիզ եմ հասել ու մի հայտնի սրճարանում նստել, նախաճաշել, ծխել, ըմպել՝ դարձյալ լարված վիճակի մեջ: Մտածել եմ, թե ինչպես նստեմ, ինչպես պահեմ ինձ, որ գալստացու տեղ չդնեն: Երիտասարդ տարիներս Իտալիայում կամ նույն Փարիզում չէի մտածում այդ մասին: Իսկ հետո, արդեն ուրիշ էր: Ցերեկը խաղ, երեկոյան խաղ: Միշտ մտածել եմ, թե մի ժողովուրդ եմ ներկայացնում, մի ազգ: Եվ այդ պարտականության մեջ՝ հանգիստ չեմ ունեցել: Հանգիստ պահիս էլ՝ օտարության մեջ լարված եմ եղել: Հիմի ուզում եմ գնալ, գնալ անցած կյանքիս հետքերով, բայց արդեն հանգիստ: Ուզում եմ Իտալիո փոքր քաղաքներն անցնել, մի-երկու օրով սենյակ վարձել, վայելել տանտիրուհու ծառայելու պատրաստականությունը, իսկ ամուսնուն խոսեցնել, իմանալ, թե միտքն ինչով է ապրում: Ուզում եմ գնալ սուրբ Մարկոսի հրապարակը,

այնտեղ հին, շատ հին սրճարաններ կան: Կա մի սրճարան, ուր Գարիբալդին է եղել, նստեմ ծամերով, նստեմ անվրդով հոգով, չճանաչված, փառքից և աղմուկից հեռու: Հասկացիր, ուզում եմ այնտեղ ինձ զգալ այնպես, ինչպես այստեղ եմ զգում, սուսաց այն լարումի, որի մեջ էի, երբ միտս էի դրել աշխարհի փառքից մի բեռ մեջքիս տուն դառնալ: Փարիզում էլ շատ հին սրճարաններ կան, և ինչ մեծ բավականություն կլինի ինձ համար նստել ու դիտել շուրջս, ինչպես մի պարզ այցելու, մի գավաթ սուրճի ստջև, նստել ու խորհել, թե մարդն ի՞նչով է մարդ: Ես գիտեմ, որ իմ այս պահանջի մեջ ինչ-որ հիվանդագին բան կա, բայց ի՞նչ անենք, եթե մի աշդպիսի անմեղ, թեկուզ սուսջին հայացքից փոքր-ինչ արտաոց ցանկություն մտել է ուղեղս և հանգիստ չի տալիս ինձ: Մի՞թե չեմ վաստակել այդ իրավունքը:

Ասաց ու նայեց ինձ:

— Հիմա համկացա՞ր:

Ապրիլի 27-ին ճանապարհվեցի Երևան: Բաժանվելիս ասաց.

— Ասում ես հոբելյանը նշանակված է 10-ին: Լավ, շատ լավ: Ուրեմն հունիսի ութին կամ իննին կհանդիպենք Երևանում: Զեկուցումդ պատրաստ է, թե նոր ես գրելու: Մի հետաձգիր,

խնդրում եմ, մի թողնիր վերջին օրվան: Քո այդ սովորությունը բողոքովին չսիրեցի:

— Վարպետ, ես կգամ քո ետևից, այստեղից միասին կգնանք: Բժշկություն էլ հետոս կբերեմ:

— Բժշկություն՞ն. ինչո՞ւ համար: Ես այն վիճակում չեմ, որ բժշկություն կարիքը լինի: Իսկ ինքդ արի, այն ժամանակ ոչ թե ինքնաթիռով, այլ մեքենայով կհասնապարհվենք: Օ՛, սիրում եմ մեքենայով ճամփորդել: Կոխտենք մեր շրջակա բնությունը, և գիտե՞ս քանի՞ բնություն կփոխվի մինչև տեղ հասնենք:

... Հունիսի 5-ին Արփենիկ Խաչանյանին թելադրում էի Փափագյանի հոբելյանական երեկոյին կարդացվելիք գեկուցումը, երբ զանգահարեցին ինստիտուտից ու ասացին, թե Մարիան հեռախոսով հայտնել է հոր մահը: Ինչքան էլ լավատեղյակ էի Փափագյանի վիճակից, բայց բոթը մուրճի հարվածի նման իջավ գլխիս:

Հենց նույն օրը, երեկոյան, կուլտուրայի միահատրության հանձնարարությամբ Մոսկվա թընավ մի պատվիրակություն՝ Գուրգեն Բորյան, Մխիթար Դավթյան, Ալբերտ Ասլամազյան, Գեվորգ Աբաջյան և ես: Մոսկվայից գնացքով մեկնեցինք Լենինգրադ և սպա մեքենաներով Փափագյանի ամստանոցը՝ Օլգինո:

Դռների մոտ հանդիպեցինք Մարիային, նրա դստերը՝ Ժաննային, սարսուհուն՝ Վալյային, որ այդ տանն է տասներկու տարեկան հասակից: Ուրիշ մարդիկ էլ կային: Մտանք այն սենյակը, որտեղ մի ամիս առաջ, սեղանի մոտ նստած զրուցել ենք, կատակել, ծրագրեր կազմել... Սեղանը չկա: Սեղանի փոխարեն՝ դագաղ: Դա Փափազյանը չէ, ուրիշ մարդ է, բոլորովին այլ մարդ: Փափազյանը նա է, որ մեր մտքի ու հիշողության մեջ մնացել է որպես հավերժ կենդանի մի գեղեցկություն: Այդ Փափազյանը պատիճ փակցված մեծ լուսանկարից ծպտադեմ նայում էր դագաղի մեջ պառկածին: Մեկը կյանքն է, մյուսը՝ մահը: Մահն ու կյանքն իրար կողքի էին, ինչպես կյանքում՝ համարյա ամեն ժամ, ամեն վայրկյան:

Ես այստեղ պետք է վերջակետ դնեի, եթե Ժաննայի պատմածներից մի երկուսը կարևոր չհամարեի թղթին հանձնել:

— Ձեր գնալուց հետո հայրիկի (նա պապին հայրիկ էր կոչում) վիճակը ծանրացավ: Օր-օրի վատանում էր: Թմրություն էր իջնում վրան և անվերջ քնելու պահանջ էր զգում, բայց անկողին չէր մտնում: Վատ էր զգում, բայց բժիշկներից, ինչպես միշտ, թաքցնում էր: Նա կարծում էր, որ

Եթե ասի լավ եմ՝ իսկապէս լավ կլինի: Չէր խոսում մահից ոչ այդ ժամանակ, ոչ էլ դրանից առաջ: Երկու ամսից ավելի այստեղ էր, ու երբեք մահվան մասին չխոսեց: Երբեք չառաց, թե վատ է, երբեք չգանգատվեց վիճակի ծանրությունից, չառաց, թե ցավ է զգում: Երբ, վերջապէս, հասկացավ վիճակի լրջությունը, այլևս չպատկեց, գիշերն անց էր կացնում նստած: Անկողինը նրան վախ էր ներշնչում: Մտածում էր՝ եթե պտոկի, կենթարկվի մահվան, իսկ այսպէս թվում էր նրան, թե ինքն է տնօրինում իր կյանքի ընթացքը:

Մի օր այսպիսի բան պատահեց:

Բազկաթոռին նստած, լուռ ու մունջ, նայում էր լուսամուտից դուրս, այգուն, հասակ գցած սոճիներից, որ ինքն էր տնկել մի ժամանակ, երբ էս նոր էի աշխարհ եկել: Հանկարծ թափով ոտքի ելավ, նայեց շուրջը ինչ-որ բան որոնողի հայացքով և իրեն նետեց սենյակից պատշգամբ, այնտեղից էլ այգի ու վազեց դեպի տատիկիս հողաթումբը: Ծտապեցինք ետևից: Դիմադրում էր, չէր ուզում տուն դառնալ:

— Որտե՞ղ է իմ տունը: Ես տուն ունեի, բնակարան, ամստանոց, որտե՞ղ է, ասացեք խնդրեմ, որտե՞ղ է, ես իմ տունն եմ ուզում, իմ տունը: Ես իմ անկյունն եմ որոնում այս աշխարհում:

Ուժ էր պետք գործ դնել՝ նրան տուն քերելու և խաղաղեցնելու համար:

Մի ուրիշ օր, մտամոլոր, դանդաղ քայլերով եկավ խոհանոց, որտեղ ճաշի պատրաստություն էինք տեսնում, և շատ հանգիստ, կարծես ոչինչ չէր եղել՝ հարցրեց.

— Որտե՞ղ է իմ զարդասենյակը:

— Դու թատրոնում չես, հայրիկ,— ասացինք,— տանն ես:

— Տանը չեմ, ես լավ գիտեմ, որ թատրոնումն եմ, բայց չեմ հասկանում, թե ինչո՞ւ չեմ կարողանում զարդասենյակս գտնել: Որտե՞ղ է, ո՞ր կողմով գնամ, չե՞ք ասի:

Մտածեցինք, որ հակառակվելու կարիք չկա և տարանք նրան իմ սենյակը, որտեղ դուք էիք բնում, ինչպես գիտեք, այնտեղ մի մեծ հայելի կա:

Նստեց հայելու առաջ: Նայեց իրեն ուշադիր, զննական հայացքով, իսկ հետո շրջվեց դեպի մեզ՝ մեղմ, ներող մի ժպիտ անփայլ աչքերի մեջ, կարծես ասելիս լինեք՝ «չէ՞ որ ասում էի...»:

Նորից նայեց հայելուն, հետո ձեռքը տարավ դեպի երեսը, և, իր կարծիքով, ճակատին մի գիծ քաշեց, հետո մատները տարավ դեպի այտերը... Գրիմալորվում էր, պատրաստվում ներկայացման: Թե իր դերերից ո՞րն էր խաղում՝ հնարավոր չեղավ հասկանալ: Գուցե Օթելլո՞ն:

Իրեն մենակ թողինք:

Երբ մի կես ժամ հետո եկանք, տեսանք՝ Գուլը թեքված ձախ կողմի վրա՝ հանգիստ նընջում է:

Ժամանան շարունակեց.

— Հունիսի երեքին ոչ մի խոսք չասաց: Լուռ էր ամբողջ ժամանակ: Հարց տալինք՝ գլխով կպատասխանե՞ր կամ էլ անորոշ, չտեսնող հաշացքով կնայե՞ր մեր կողմը, որպես դատարկ մի տարածության: Տպավորությունն այնպես էր, որ նայում է, բայց չի տեսնում: Հունիսի չորսին հրաժարվեց ուտելուց: Այդ գիշեր չքնեց, չխոսեց, բոլորին նայում էր մարած աչքերով: Լույս հինգի առավոտյան այլևս չկարողացավ հաղթահարել վրա հասնող թմրությունը: Քունը հաղթեց: Եվ այլևս աչքերը չբացեց: Սիրտը դավաճանել էր նրան քնած պահին, և այդպես էլ չիմացավ, որ տեղի ունեցավ անխուսափելին...

Փափագյանի թաղումից երկու շաբաթ հազիվ էր անցել: Ծտապում էի Սունդուկյանի անվան թատրոն՝ գեղարվեստական խորհրդի նիստի: Ցերեկվա ժամը 12-ը կլինե՞ր: Կանգնեցրի մի տաքսի: Ասացի, թե ուր եմ շտապում: Վարորդը մոայլադեմ մի երիտասարդ էր, երևի մի 35 տարեկան և տրամադրված չէր զրույցի: Իմ երկու հարցերի պատասխանն էլ տվեց հեռագրական ոճի այնպիսի կտրուկությամբ, որ չհամարձակվեցի երկրորդ հարցը տալ:

Մեքենան կանգնեց «Կոմունարների այգու»

մութի մութ: Խնդրեցի տանել ինձ թատրոնի «հետևի» դռան կողմը, որտեղ դերասանները ելումուտ ունեն:

— Դերասա՞ն ես,— հարցրեց վարորդը:

— Ոչ:

— Իսկ թատրոնի հետ կա՞յ ունես:

— **Այո:**

— Ուրեմն թատրոնի հետ կապնված մարդ ես:

Ես ուղղեցի նրան, առաջի, չի կարելի ասել՝ կապնվել, ճիշտ ձևը կապվելն է:

Զարմացած հայեց ինձ:

— Ուրեմն ասում ես կապվել: Զգիտե՛ի, լավ, շատ լավ: Միտս կպահես:

Մի պահ լուռ մնաց, ապա դարձավ իմ կողմը հետաքրքրված հայացքով:

— Փափագյալնի՞ն ճանաչո՞ւմ էիր:

— Այո:

— Ծանո՞թ էիր հետը:

— **Այո:**

— Անձա՞մբ:

— Այո:

— Մե՞ծ դերասան էր, չէ՞:

Լավ չհասկացա՝ հարցրեց, թե ասաց: Հենց այդ ժամանակ էլ տեղ հասանք:

— Սպասե՛մ:

— Միտք չունի, նիստի եմ գնում:

Մտա թատրոն, բարձրացա վեր և պարզվեց,

որ դիրեկտորին շտապ գործով կուլտուրայի մի-
նիստրություն են կանչել և նիստը հետաձգված
է: Ցավեցի, որ մեքենան բաց էի թողել: Դուրս
եկա փողոց, տեսնեմ մեքենան կանգնած է, վա-
րորդն էլ դուռն մուտ է:

— Ձեզ էի ապաստում:

Զարմացա. վարորդը ժպտաց:

— Ներս մտա՝ ինձ ասացին, որ նիստը չի
լինելու: Որոշեցի սպասել. մտածեցի՝ ուր որ է
կգա: Հարցրի, թե դուք ով եք: Հիմի ես ձեր ազ-
գանունն էլ գիտեմ. Զարյան, Ռուբեն Զարյան,
այնպես չէ՞: Ներող կլինեք, մինչև էսօրվա օրը
չէի լսել: Դե՛, ես թերթ, գիրք չեմ կարդում, բայց
գրագետ եմ: Գլուխ չեմ դնում, ժամանակ էլ չի
լինում: Մի խոսքով՝ ասացին, թե թատերագետ
եք, դերասանների մասին եք գրում: Է՛հ, Փա-
փազյանի մասի՞ն էլ եք գրել:

— Ինչպես չէ:

Մի պահ լուռ մնաց: Իսկ ես մտքով անդրա-
դարձա այն բանին, որ նա դու-ից : անցել էր
դուք-ի:

— Գիտեք ինչ կա, ընկեր... հա՛, Զարյան.
սրտիս վրա մի բան է ծանրացած: Ուզում եմ ա-
սել. դե՛մ չեք: Ծնորհավալ եմ, որ դեմ չեք,
խնդրում եմ չմերժեք,— ասաց ու մեքենան
կանգնեցրեց մի խորտկարանի առջև:

Նա այնպես նայեց, որ մերժել չկարողացա և
լուռ հպատակվելով, հետևեցի նրան:

— Ընդամենը մի ոչումկա: Ես ձեզ պատվել եմ ուզում:

Մի փոքր հետո օդին բերին: Նախ ինձ համար լցրեց, հետո՝ իրեն: Բաժակ բաժակի տըվինք. ես խմեցի, ինքը՝ չէ:

— Անուշ եղա՞վ:

— Բա դո՞ւք:

— Կխմեի, բայց իրավունք չունեմ, ոռլի վրա եմ:

Մի խորտիկ բերանս գցեցի և ոտքի կանգնեցի:

— Ախպորս ասեմ,— սկսեց նա: մեքենայի շարժվելուն պես:— Մի օր մի մարդ կանգնեցրեց մեքենաս, նստեց ու ասաց՝ «Կիկյան»: Երբ տեղ հասանք, ասաց՝ «Հնորհակալություն» ու գնաց: Մնացի զարմացած:

— Ընկե՛ր, ընկե՛ր,— գոռացի ես,— բա փո՛ղը:

Կանգ ստավ, շոտ եկավ իմ կողմն ու ասաց.

— Ես Փափագյանն եմ:

Ասաց ու գնաց:

— Է՛հ, ինչ անեմ, որ Փափագյանն ես,— գոռացի նրա հետևից, իսկ նա իսկի շոտ էլ չեկավ ու մտավ դալանը:

Մի պահ լուռ մնաց: Երևում էր, որ հուզված է: Մի փոքր հետո շարունակեց.

— Ժամանակ անցավ, մի տարու չափ կլինեիր: Ու մի օր էլ հաճախորդներից ով նստեց

կողքիս, լրագիր էր կարդում, մեջն էլ էն մարդու
նկարը սև շրջանակի մեջ: Հայերեն թերթի մեջ
էլ, ուսականի էլ: Ու մեծ-մեծ տառերով գրված
էր՝ «Փափագյան»: Ու մեկին հարցրի.

— Դերասա՞ն էր:

Սա թե՛

— Հա՛, դերասան էր:

Հարցրի.

— Մե՞ծ:

— Համաշխարհային:

Էս, որ ասաց, սիրտս կանգ առավ, քրտինքը
վրա տվեց:

— Ե՞րբ է թաղումը:

— Այսօր, ժամը 3-ին:

Մեքենան տարա մի տեղ կանգնեցրի, ինքս
վազեցի թատրոն: Ծառ մարդ կար. ես մի տասը
հազար ասեմ, դուք քսանն ասեք, ամբողջ քա-
ղաքը լցվել էր «Կոմունարների այգին»: Մի
կերպ, ուժի զոռով ինձ գցեցի թատրոն: Դազա-
ղը բեմի վրա էր դրված, գլխավերևն էլ կրակ էր
վառվում: Զահել ժամանակվա նկարն էր կախ-
ված, ի՞նչ սիրուն տղամարդ է եղել: Բոլորը լաց
էին լինում, ասես իրենց հարազատին կորցրած
լինեին: Ինձ բեմի հետև գցեցի, ուզեցի սգո պա-
հակ կանգնել, մեղքս քալել, չթողին, քշեցին:
Ու ես խառնվեցի քաղաքին, որ ուրք առած գը-
նում էր դազաղի հետևից:

Լոռ մնաց մի պահ:

— Սրտիս վրա ոնց որ քար ծանրացած լինի: Դե՛, ասենք, էն ժամանակ չէի ճանաչում, թե ով է: Չէի ճանաչում, փող ուզեցի, էդ ոչինչ, էդ մեղք չէ, բայց էդ ոնց պատահեց, որ լեզուս չչորացաւ երբ ասի՝ «է՛հ, ինչ ամեմ, որ Փափագյանն էս»։ Էդ մեկը չպիտի ասեի, չէ՛, չպիտի ասեի:

Տեղ հասանք:

— Ես էլ իմ խոստովանությունը վերջացրի:
Ասաց ու ազատ շունչ քաշեց:

Ես ձեռքս դրի նրա ուսին:

— Պետք չի տանջվել, կյանքում ամեն բան էլ պատահում է: Իհարկե, լավ կլինեք չպատահեք, բայց որ եղել-եղել է. մեր մեծերին պետք է ամենքն իմանան:

Ուզեցի փող տալ, չվերցրեց:

— Խոստովանահայրը փող չի տալիս, այլ ստնում է: Մեկին պիտի պատմեի, ձեզ պատմեցի ու հանգստացա:

Ասաց ու ժպտաց:

Ես այլևս այդ վարորդին չտեսա, եթե նկատի չառնվի մի «հանդիպում» հեռակա կարգով:
Գնացել էի Մահարուն տեսնելու:

— Այ տղա,— ասաց մա,— մի բան պատմեմ, քեզ կհետաքրքրի: Երկու օր առաջ մի տաքսի բռնեցի, որ տուն գամ: Ասի՝ «տար Կասյան փողոց՝ գրողների բնակելի տուն»:

— Գրո՞ղ եք:

Հարցրեց վարորդը:

— Այո:

— Կարելի՞ է իմանալ ձեր ազգանունը:

— Ինչու չէ. Գուրգեն Մահարի:

Ու այլևս ոչ մի խոսք:

Տեղ հասանք, փող եմ տալիս, չի առնում:

— Փափագյանին ճանաչո՞ւմ էիք, մեծ, համաշխարհային դերասան Փափագյանին:

— Իհարկե:

— Դե որ՝ իհարկե, էլ ոչ մի խոսք: Եթե ուզում եք էդ մեծ մարդու հիշատակը վիրավորել, վճարեք:

Ասաց ու մեքենան քշեց:

Մահարին ավարտեց խոսքը:

— Հետաքրքիր է, չէ՞. դու մի բան հասկանո՞ւմ ես:

Ու ես նրան արի այդ վարորդի հետ կապված ամբողջ պատմությունը:

— Այ տղա, էդ հո գրելու բան է. իսկական նովել:

Վարորդի պատմածը վերջին գրառումս է: Մաքրագրեցի ու տարբեր ժամանակներ գրված մյուս թերթիկների հետ այս էլ ամփոփվեց թղթապանակում:

Օրվա այս ուշ պահին Փափագյանի շուրջն են

մտքերս: Գրապահարանից հանում եմ «Հետա-
դարձ հայացքը» ու թերթում: Անցնում եմ ժա-
մեր, ու ես նույն քավակահանությունն եմ ստա-
նում, ինչպես առաջին անգամ, երբ որպես խմբ-
ագիր ձեռն առա գրքի ձեռագիրը: Թերթում եմ
ու գրքի էջերից մայում է ինձ կյանքով լի, ժրպ-
տադեմ Փափագյանը՝ մեկ կյանքի խորքերը
մոռող, մեկ թեթև արկածների սիրահար, մեկ
վերլուծող լուրջ միտք, մեկ անհոգ կատակող,
հաճախ չարամահ, բայց ոչ երբեք չար, մի տեղ
իմաստուն, մի տեղ հրճվող երեխա, բայց միշտ
սիրտը լայն ու գրեթե ամենքի համար մի լավ,
մի բարի խոսք գտնելու հազվագյուտ ձիրքով
հարուստ:

Թերթում եմ առաջին գիրքը, թերթում եմ երկ-
րորդը, հասնում վերջին էջի վերջին տողերին:

Դերասանն ասում է, թե ինքը ընթերցողին
բերեց հասցրեց իր կյանքի այն կետին, որից դե-
նք մի նեղ արահետ է բացվում ճամփին, ուր
տեղ չի լինի երկուսի համար: Եվ վերջացնում է
այսպես. «Մնա՛ երջանիկ և զավակներիդ, որոնց
օրհնեցի, երբեմն պատմիր, թե այսպիսի մի
մարդ եղավ մեզանում... եկա՛վ ոչ անցա՛վ»:

Գրվել է այս 1956-ին:

Այն ժամանակ ոչ միայն մենք էինք հեռու
հրաժեշտի այս խոսքին լուրջ նշանակություն
տալուց, այլ մասն ինքը՝ Փափագյանը, որը մահ-
վան անդրադարձել է իրեն հատուկ թեթև սրբ-

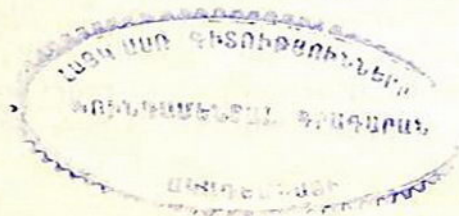
տով, որի համար կյանքի պարտամուրհակում վերջին ժամկետի տակ ստորագրելը նույնն էր, ինչ որ պատանու համար հավիտենական սիրո երդում տալը:

Փափագյաճնն այն ժամանակ խաղում էր «մահ» հասկացողության հետ, ճիշտ այնպես, ինչպես սարսափում էր անդրադառնալու այդ նույն մտքին իր կյանքի վերջին երկու-երեք ամիսը, երբ մահը չոքել էր արտիստի դռանը:

Մնում էր, որ ողբերգակը իր խոսքերին հավելի քեմում հագար անգամ կրկնածը՝ «մնացյալը լուրջում»: Լուրջյան տեղ սակայն բարձրագույն տարիներ եկան՝ նոր դերեր, նոր տիտղոս, երեք ծավալուն հատոր...

Հիմա, երբ չկա Փափագյաճը՝ ականջիս լսում եմ նրա շշուկը. «Պատմիր, թե այսպիսի մի մարդ եղավ մեզանում... եկա՛վ ու անցա՛վ»:

Պատմությունն այդ գրվելու է, անշուշտ, ե՛րբ և ո՛ւմ ձեռքով՝ հայտնի չէ, գուցե և ես գրեմ, չգիտեմ, եթե ուժս պատի միայն: Բայց այն, ինչ արձանագրել եմ նրա գլխով անցածից՝ ականատես բարեկամ լինելով, թեկուզ հատուկեմս դեպքեր, թող նկատվի իբր նյութ այդ մեծ կյանքի պատմությունը գրելու համար:

Ռուբեն Վարուժի Չարյան

ՎԱՀՐԱՄ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

Խմբագիր՝ Ա. Ա. Ղուկասյան
Զնավորումը՝ Վ. Ք. Մանդակունի
Գեղ. խմբագիր՝ Զ. Ե. Գասպարյան
Տեխ. խմբագիր՝ Ս. Մ. Սիմոնյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Գ. Գ. Հովսեփյան

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0049698

Հանձնված է արտադրության 24/IV 1972 թ.:
Ստորագրված է տպագրության 20/X 1972 թ.:
Թուղթ՝ տպագրական № 1, $70 \times 90^{1/32}$, տպագ.
5,0 մամ. = 5,85 պայմ. մամ., հրատ. 4,3 մամ. +
4 ներդիր: Տպաքանակ՝ 10 000: Պատվեր 1273:
ՎՖ 06877: Գինը՝ 30 կ.:

«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան—9,
Տեղյան 91:

<ՍՍՀ Մինիստրների սովետի մամուլի պետա-
կան կոմիտեի պոլիգրաֆարդյունաբերության
վարչության Հակոբ Մեղապարտի անվան պո-
լիգրաֆկոմբինատ, Երևան, Տեղյան 91:

ԳԻՆԸ 30 Կ.

A 1
12076